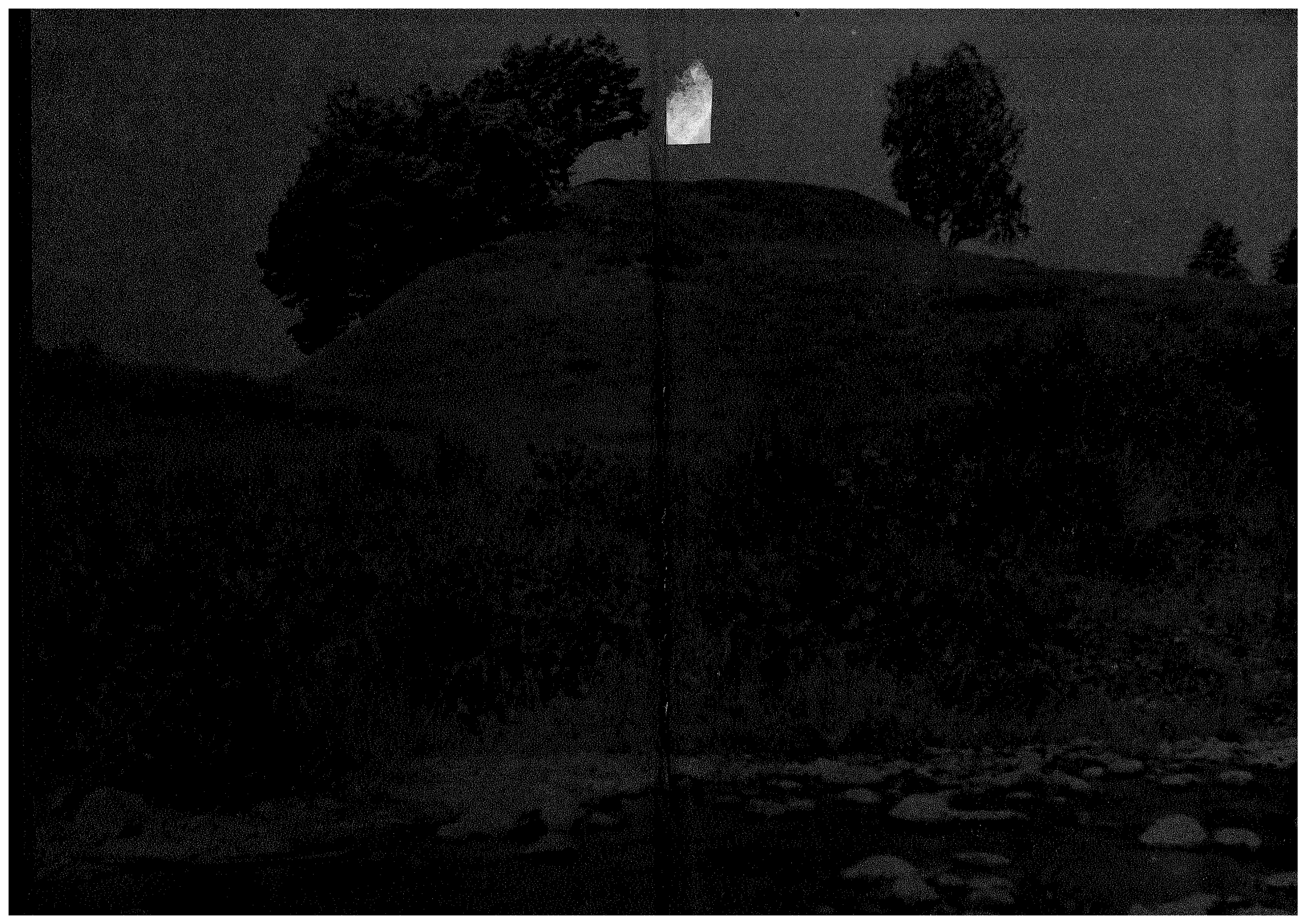

Lietuvių etnogenezė

LIUVOS TSR
TAUTU DRAUGYSTES ORDINO
MOKSLU AKADEMIJOS
ISTORIJS INSTITUTAS

Lietuvių etnogenezė

VILNIUS MOKSLAS 1987

Redaktorių kolegija:

LTSR MA narė korespondentė R. Volkaitė-Kulikauskienė
(atsakingoji redaktorė), akad. prof. J. Jurginis,
akad. prof. V. Mažiulis, filol. m. dr. A. Vanagas

Autoriai

- Pratarmė — R. Volkaitė-Kulikauskienė
I skyrius — J. Jurginis — 1; A. Vanagas — 2; A. Tautavičius — 3; G. Česnys — 4
II skyrius — V. Mažiulis — A1; R. Rimantienė — A2, B2; A. Vanagas — B1; G. Česnys — A3, B3
III skyrius — V. Mažiulis — 1; A. Tautavičius — 2 a, c; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 2b; G. Česnys — 3
IV skyrius — E. Gudavičius — 1; A. Tautavičius — 2a, c, d; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 2b; G. Česnys — 3
V skyrius — E. Gudavičius — A1; R. Volkaitė-Kulikauskienė — A2, C1; A. Tautavičius — A3, B1; Z. Zinkevičius — B2, C2; A. Vanagas — C3; G. Česnys — C4
VI skyrius — E. Gudavičius — 1; Z. Zinkevičius — 2; R. Volkaitė-Kulikauskienė — 3; G. Česnys — 4
VII skyrius — R. Volkaitė-Kulikauskienė — 1, 2b; E. Gudavičius — 2a; Z. Zinkevičius — 3; G. Česnys — 4

VI. Lietuviai IX—XII amžiuje

1. Rašytiniai šaltiniai

IX a. šaltiniai (Einhardo „Karolio Didžiojo gyvenimas“, Vulfstano kelionės pasakojimas angliškame P. Orozijaus visuotinės istorijos vertime, Alfredo Didžiojo Germanijos aprašymas) (1, p. 733; 2, p. 14; 3, p. 66) dar mini aisčių vardą, taikytiną pirmausia prūsams, bet neatmestina ir platesnėms baltų gentims, kaip kažkiek leistų teigti anglosaksų „Dainiaus kelionė“ (VIII a.) (2, p. 8)¹. Tačiau to paties laikotarpio Bavarų geografai jau žino prūsus, o Rimbertas („Šv. Anscharijaus gyvenimas“) kuršius — pavienius baltų genčių junginius (2, p. 11; 5, p. 3—5). X a. prūsus aptaria Omajadų Ispanijos keliautojas Ibrahimas ibn Jakubas ir Lenkijos istorijos šaltinis „Dagome iudex“ (6, p. 382). Apie atskirą prūsų gentį sembus XI a. antroje pusėje užsimena A. Brėmenietis, apie juos ir kitą prūsų gentį varmius — XII a. pabaigos „Danų karalių genealogija“, aptardama XI a. pirmosios pusės įvykius (7, p. 305, 312, 374; 1, p. 736). XII a. pradžios rusų „Senųjų laikų pasakojime“ rašoma apie jotvingius (8, p. 35; 6, p. 382), bet 983 m. įrašas, kur jie minimi, veikiausiai buvo paimtas iš dar ankstesnių velykų lentelių įrašų (9, p. 147—149). Surašyti prieš 1283 m. Rijos analai, aptardami maždaug 870 m. įvykius, kalba apie žiemgalius (1, p. 737; 10, p. 251—252). Juos gerai pažįsta XI a. švedų runų akmenų įrašai (11, p. 72, 73, 77, 104, 207, 208). Apie sasnuvius pasakoja XII a. pradžios lenkų kronikininkas Galas Anonimas, aprašydamas XI a. įvykius (2, p. 455). Apie latgalius ir galindus sužinome iš „Senųjų laikų pasakojimo“, o apie sėlius — iš H. Latvio (XIII a. pradžia) (8, p. 2; 4, p. 299; 10, p. 253, 267). Pagaliau P. Dus-

¹ „And mid Istum and Idumingum“. Ne visai aišku, ar „Istum“ čia reiškia „aisčiais“. Taip manyti leistų kitoje eilutėje minimas gotų karalius Hermanarikas ir kiek toliau — Vyslos upė (2, p. 8—9). Tuo atveju greta esantį etnonimą „Idumingum“ galima būtų sieti su lybių žeme Idumėja, minima H. Latvio (4, p. 294). Idumėja, savo ruožtu, rodytų aisčių etnonimą priešingoje negu prūsai baltų etninio masyvo pusėje.

burgietis atskleidžia detalų visų prūsų žemių ar genčių vaizdą (1, p. 51—52).

Kaip matyti, be XIII—XIV a. kronikų ir aktų neįmanoma suvokti fragmentiškių IX—XII a. šaltinių duomenų apie baltų gentis, bet, antra vertus, visą šią informaciją kartu paėmus, aiškėja, kad detalesnis XIII—XIV a. istoriografijos vaizdas neprieštarauja IX—XII a. šaltinių pateikiamoms žinioms.

Iš aptartų faktų aiškėja, kad vieni baltų etnosai IX—XII a. yra dideli genčių junginiai. Pvz., Kuršą IX a. sudaro 5 žemės (5, p. 3). Ir 1230—1231 m. su kapituliuojančiais kuršiais sudaromos 2 sutartys, kurių kiekvienoje išvardijama po kelias kuršių apygardas (12, p. 135—136). XIII a. prūsai — ištisas atskirų žemių ar genčių kompleksas. Bet galima nurodyti ir mažų, vienišų genčių, pvz., galindus ar sasnuvius. Sūduviai arba jotvingiai yra kiek didesnis gentinis vienetas, tačiau vos ne kiekvienas jų kaimynas vadino juos kitu vardu (jotvingiai, sūduviai, dainaviai) (13). Taigi labai tikėtina, jog ne taip seniai (lyginant su XIII a.) sūduviai galėjo būti ir mažesnė gentis. Beje, mažus sūduvių ir galindų etnosus kaip tik ir mini dar K. Ptolemėjas. Šiuo atveju susiduriame su išlikusiomis senomis gentimis, nepaveiktomis ar mažai tepaveiktomis didžiųjų genčių ar genčių sąjungų susidarymo. P. Dusburgietis užfiksavo ir iškalbingą tokių mažųjų genčių likimo detalę: galindus baigė išnaikinti sūduviai (1, p. 52—53).

Visa tai dar nereiškia, jog didelių genčių kompleksų (prūsų, kuršių) etnonimai būtinai turėjo atsirasti vėliau už galindų ir sūduvių, tačiau aiškėja, kad jei jie ir egzistavo K. Ptolemėjo laikais, tai IX—XIII a. jų turinys jau buvo kitoks, nusakantis didžiąsias gentis. Jos galėjo būti tokios didelės, kad net skilo į mažesnes (kaip rodo prūsų pavyzdys), nes bendruomeninė struktūra nepajėgė išlaikyti vientisos išaugusio gentinio etnos organizacijos.

Apie šitokį baltų genčių didėjimą galime susidaryti vaizdą iš atskirų antraeilių užuominų. Bet jos sutampa su analogiškais faktais, kur tas procesas nušviestas patikimiau. Ypač gerai antikos šaltiniai leidžia jį pasekti erų sandūros ir m. e. pradžios Germanijoje (14). Stipri svebų gentis paplinta net negermanų žemėse, ir susidaro atskiri svebiški markomanų ir kvadų genčių junginiai. Savaiame suprantama, visa tai vyksta stipresnėms gentims asimiliuojant silpnesnes. Ar skildamos, ar neskildamos paplitusios gentys atstovauja jau naujam didžiosios genties tipui — kelių artimų (ar gal net neartimų) etnosų sąveikos produktui. Apie tokias didžiąsias baltų gentis ir reikia kalbėti IX—XII amžiuje. Net santykiškai mažas žiemgalių junginys irgi skirtingas joms, nes jis aiškiai dalijasi į rytų ir vakarų šaką (4, p. 388—390).

IX—XIII a. lietuviai yra bene didžiausias baltų etninis vienetas. Jiems gali prilygti nebent tik prūsai. Tačiau ir čia yra vie-

nas esminis skirtumas. Ryšiai tarp XIII a. prūsų genčių silpni, organizaciniai centrai teapima pavienes gentis, nežinome tokios genties ar žemės, kuri vadintųsi vien prūsais. O kaip tik Lietuvos žemė siaurąja prasme (15, p. 6; 16, p. 106—112), neturinti kokio nors kito pavadinimo, stovi visų lietuvių priekyje. XIII a. pradžioje jau neabejotinai yra visų lietuvių žemių konfederacija, atsiradusi ne vėliau kaip dviem paskutiniaisiais XII a. dešimtmečiais (17). Ją sudaro bent dvi genčių sąjungos — žemaičiai ir apie Lietuvą siaurąja prasme susigrupavusios žemės. O kartu šios sąjungos priklauso vienai konfederacijai, kaip matyti iš 1219 m. sutarties tarp lietuvių ir Volynės (18, p. 735—736). Ir svarbiausia tai, jog žemaičiai irgi buvo lietuviai dar tuomet, kai nebuvo susidariusi Lietuvos valstybė arba jie dar netapo jos integraline dalimi (18, p. 735—736; 19, p. 125; 20, p. 35). Užtat nereikia stebėtis, kad žemaičiai neminimi „Danijos mokesčių knygoje“ (XIII a.) (1, p. 737)², kur gana smulkiai išvardijamos baltų gentys ir žemės ir todėl jie būtų lauktini, jei Lietuvą (ji čia minima) tapatintume tik su šių dienų Aukštaitija. Panašiai pasakytina ir apie „Senųjų laikų pasakojimą“, kur žemaičių etnonimo nėra baltų genčių sąrašė (8, p. 2)³.

Dar XII a. susidariusi lietuvių žemių konfederacija leidžia paaiškinti, kodėl lietuvių etnonimas santykiškai kompaktiškai apima tokią didelę teritoriją ir tokį gausų gentinių etnosų kompleksą. Tačiau ji visai nepaaiškina, kaip ši etninė kiekvė atsirado tokios apimties ir tokioje teritorijoje. Juk lietuvių žemių konfederacija susiklostė būtent vieno (tegul ir labai paplitusio) gentinio etnoso pagrindu, kas ne taip būdinga (plg. rusų ar lenkų valstybės susidarymą, tiesa, didesnės apimties). Vadinasi, žemaičių ar kitų lietuvių konfederacijos žemių „lietuviškumas“ — ne naujas, o senas, paveldėtas reiškinys. Tad jį galima paaiškinti ne tik genčių tradicija.

Šią genčių tradiciją gal geriausiai padeda suvokti kalbinė žemaičių genezė. Supaprastintai tariant, žemaičių pratarinė vestina iš vieno kamieno su vakarų aukštaičių, o jos „sužemaitėjimą“ (tokį, kaip mes šiandien suprantame) lėmė žemaičių protėvių

² „Hec sunt nomina terrarum Pruzzie: Pomizania, Lanlania, Ermelandia, Notangia, Barcia, Peragodia, Nadraua, Galindo, Syllonis in Zudua, Littonia. Hec sunt terre ex una parte fluvii, qui vocatur Lipz. Ex altera parte eiusdem: Zambia, Scalewo, Lammato, Curlandia, Semigallia“.

³ «Литва, Зимегола, Корсь, Сетьгола»; p. 5: «Литва, Зимегола, Корсь, Норова, Либь». «Норова» Ipatijaus metraštyje — «Норома», „Radvilų ir Trejybės — «Нерома» (ten pat, p. 5). Tačiau Naugardo (Novgorodo) IV metraštyje (21, p. 5) rašoma «Морава», o Prisikėlimo (22, p. 264) — «Морова». Vadinasi, galūnė «oba» yra visiškai reali. Suzdalės Perejaslavlio metraščio surašytojas, mokėjęs kažkurią finougrių kalbą ir žinojęs dalykinę žemaičių etnonimo prasmę, padarė išvadą, kad jam pasitaikęs variantas «Нерома» („žemoji žemė“) reiškia Zemaitiją (23, p. 10). Šio erudito samprotavimai tirsėmė vien šia teksto skirtybe, nes Narovos (Narvos) teritorija realiai egzistavo. Ją mini Naugardo I metraštis (24, p. 55, 56). Plg. 25, p. 120—121.

asimiliuotas kuršių substratas (26). Galima pridurti: galbūt ne vien kuršių, o daugelio baltų nelietuvių (greičiausiai vakarų baltų) substratas. Iš to išeina, kad veikiau reikėtų kalbėti ne apie lietuvius (aukštaičius, kaip mes suprantame šiandien) ir žemaičius, o apie vakarų (šių dienų žemaičių ir vakarų aukštaičių protėvius) ir rytų (šių dienų rytų ir pietų aukštaičių protėvius) lietuvius. Lietuvių gentinio(-ų) etnoso(-ų) pasidalijimas į vakarų ir rytų šakas jau buvo ryškus XI—XII a., o pats šis procesas vyko IX—X a. ar net anksčiau (27). Jis buvo susijęs su tuo, kad lietuvių protėviai asimiliavo baltus nelietuvius.

Šaltiniai kažkiek nušviečia ir baigtinius šio asimiliavimo proceso etapus. Visų pirma tai mūsų dienų šiaurės vakarų Zemaitijos „sužemaitėjimas“ (sulietuvėjimas). Ši sritis XIII a. — tai kuršių Keklio ir Mėguvos žemės (28, p. 314—315, žemėl.). Riba tarp Keklio ir lietuvių (žemaičių) žemių beveik visur sutampa su mūsų dienų šiaurės ir pietų žemaičių tarmių riba (plg. 28, p. 314—315, žemėl.; 29, p. 446). Archeologiškai Keklio pietų riba nukeltina toliau į šiaurės vakarus (30, p. 28; 29, p. 446), bet tai nekeičia esmės: žemaičiai spaudė kuršius, taigi ir jų politinė bei kultūrinė įtaka galėjo palikti savo pėdsakų. Žemaičių archeologinė kultūra ryškiai išsiskiria V—VIII a., apimdama Telšių ir Sedos apylinkes istoriniame Keklyje, bet labiausiai ji paplitusi kaip tik pietų žemaičių tarmės areale (30, p. 28; 29, p. 446). Ji ir reikia laikyti IX—XII a. žemaičių genčių junginio baze, iš kur jis plėtėsi į šiaurės vakarus. Taigi šių dienų šiaurės žemaičių tarmė yra neabejotinas, šaltinių paliudytas kuršių asimiliavimo produktas.

Žemaičių „lietuviškumas“, savo ruožtu, kelia klausimą, kaip susidarė lietuvių žemaičių (event. „žemaitiškosios“ vakarų lietuvių dalies) bazė, kurią matome IX—XII a. (ar net V—VIII a.) šių dienų pietų žemaičių areale. Čia atsizvelgtina į du dalykus. Visų pirma, nuo I m. e. a. plito iš pajūrio ir apėmė arealą iki Šventosios vadinamoji pilkapių kultūra, V—VI a. suskilusi į atskiras sritis, vėliau sietinas su kuršiais, žemaičiais, žiemgaliais ir sėliais (31, p. 4—5)⁴. Antra vertus, II—III a. prie Nemuno, tarp Šventosios ir Dubysos žemupių išryškėjo griautinių plokštinių kapinynų kultūra, ėmusi plisti į vakarus ir šiaurę (32, p. 7). Didesnėje mūsų dienų Zemaitijos dalyje plokštiniai kapai įsigali jau nuo IV—V a. (33, p. 11, 16). Nuo I tūkstantmečio vidurio joje iš rytų plinta masyvus siauraveidis žmonių tipas greta senojo gracilaus siauraveidžio (34). Mes nežinome šios bangos epicentro, nes rytų Lietuvoje mirusieji tuo metu buvo deginami (34). Mažai tirti centrinės Lietuvos VI—IX a. plokštiniai kapinynai (33, p. 15), todėl sunku susidaryti šių kapų plitimo bendrąją perspektyvą. Vis dėlto sukaupti duomenys bent kol kas

⁴ Šios kultūros ploto ribos labai artimos kirčio atitraukimo zonai (29, p. 447).

verčia manyti, kad ta žemaičių kultūra, kurią matome V—XII a. iš esmės dabartinės pietų žemaičių tarmės areale, kaip tik ir susiklostė veikiant aptariamoms dviem kultūroms (pilkapių ir plokštinių kapinynų), apie ką jau kalbėta ankstesniame skyriuje (žr. p. 153). Lietuviškieji žemaičių protėviai sietini su plokštinais kapais ir laikytini sąveikos hegemonu, o pilkapių kultūros atstovai — asimiliuotu substratu. Tarp kitko, V—XIII a. žemaičių archeologinė kultūra apima (ar bent ten paplinta) ir istorinę Šiaulių žemę, t. y. mūsų dienų vakarų aukštaičių šiauliškių tarmės arealą (33, priedo žemėl. 8; 30, p. 28; 29, p. 446). Žinant genetines žemaičių ištakas, nereikia tuo stebėtis, o pats šis arealas laikytinas „grynyjū“ ar „grynesniųjų“ (mažiau asimiliavusių nelietuvišką baltų substratą) žemaičių sritimi.

Kiek galima spręsti, esminis persilaužimas žemaičių protėviams asimiliuojant pilkapių kultūros atstovus šių dienų pietų žemaičių tarmės areale turėjo įvykti gana anksti: I tūkstantmečio trečiąjį ketvirtį (taigi juo labiau IX—XII a.) jau sunkiai apčiuopiami išoriniai žemaičių kultūros raidos postūmiai (31, p. 5; 35, p. 116).

Antra sritis, kur kažkiek galima pasekti nelietuviško baltų etnoso asimiliacijos procesą, yra šiaurės rytų Lietuvoje. Sėlių žemę Mindaugo aktas apibrėžia apylinkėmis, priklausančiomis mūsų dienų Rokiškio, Kupiškio, Biržų raj., o jos priklausiniais dar nurodo Uteną, Užpalius, Tauragnus (12, p. 461—464). Bet anksčiau sėlių riba galėjo būti toliau į pietus (36, p. 103). Šio ploto centrą sudaro rytų aukštaičių kupiškėnų tarmės arealas; vakarinė jo dalis priklauso rytų aukštaičių panevėžiečių, rytinė — uteniškių plotui, be to, kai kurie tarminiai požymiai Rokiškio bei Kupiškio raj. sieja ir šiandien (29, p. 446, 485—490, 506—508). Jau pačioje XIII a. pradžioje sėlius ar bent pietinę jų dalį valdė lietuviai (4, p. 299). Vadinasi, tuo metu labiau tiktų kalbėti apie jų asimiliacijos pabaigą ar bent jos eigą, o ne apie pradžią. Tačiau kalbos duomenys taip pat rodo gana ryškų sėlių substrato poveikį šios srities aukštaičių tarmių raidai.

Siaip ar taip, kupiškėnų ir anykštėnų tarmių arealai sudaro savitą siaurą pleištą, giliai įsiterpantį į Lietuvos teritoriją iki Alantos ir Ukmergės (29, p. 446, 451). Kažkuriuo mastu (žinoma, neneigiant vėlesnės tarmių raidos veiksnį, kurie čia galėjo ir smarkiai pasireikšti) pleištą galima laikyti asimiliuotų sėlių ar jiems artimo etnoso teritorija. Ar šiam pleištui dar skirsime rytų aukštaičių širvintiškių bei uteniškių arealus (ar tik artimesnės jų dalis), ar laikysime juos tarpiniais arealais, ar pagaliau visai jų neliesime, esmė lieka ta pati: „sėlių pleištą“ skelia šių dienų rytų aukštaičių tarmių plotą į dvi visai ar beveik (priklausomai nuo to, kur skirsime širvintiškius) nesusisiekiančias dalis. Vakaruose tai panevėžiečių, rytuose — vilniškių sritys (29, p. 446). Vilniškių šiaurės vakarų riba gal visai ir

nesutampa su degintinių pilkapių paplitimo pakraščiu, bet nėra nuo jo labai nutolusi (33, priedo žemėl. 4, 11). XIII a. šaltinių duomenys leidžia čia lokalizuoti lietuvių Nalšios žemę (16, p. 106—112). Savo ruožtu, panevėžiečių tarmės arealas sietinas su lietuvių Upytės žeme, kurią taip pat mini XIII a. šaltiniai (16, p. 106—112). Rytų aukštaičių širvintiškių tarmės plotas bent iš dalies sutampa su XIII a. žinoma Deltuvos žeme (16, p. 106—112; 29, p. 446).

I—IV a. Nalšios žemė priklauso brūkšniuotosios keramikos kultūrai ir sudaro jos lokalinį arealą (20, p. 27). Antras toks arealas — Nemuno vidurupio ir Neries tarpupis, kur XIII a. buvo Lietuvos žemė siaurąja prasme (15, p. 6; 16, p. 106—112). Nalšios ir Lietuvos ryšiai nenutrūko ir aptariamuoju laikotarpiu, ir jie genetiškai susiję su ankstesne epocha: kaip tik V—XII a. visa rytų Lietuva (Nalšios ir Lietuvos žemės) yra pilkapių kultūros plotas (33, p. 12—14). Bet kartu nurodytini ir to meto lokaliniai skirtumai: be kita ko, Lietuva yra mirusiųjų deginimo papročio atsiradimo zona, o Nalšioje šis paprotys ima plisti vėliau — tik V—VII a. (33, p. 12, 22, 23, 28, 32, 58, 68, 69, 71, 75, 79, 82, 83, 108, 120, 121, 123, 126, priedo žemėl. 4, 10, 11; 15, p. 6).

Tarmių požiūriu Lietuvos žemė siaurąja prasme maždaug atitinka pietų aukštaičių tarmės arealą (29, p. 446). Kaip tik šis plotas, kuriam veikiausiai skirtinos ir Kernavė, Nemenčinė, Maišiagala dešiniojoje Neries pusėje, ir buvo savotiškas poveikių epicentras, kurio įtaka aiškiai jaučiama aptariamuoju laikotarpiu (IX—XII a.) (15, p. 6—7). XIII a. šioje srityje buvo ir Mindaugo domenas (37).

Lietuvos vardą pirmą kartą pamini Kvedlinburgo analai savo 1009 m. įrašė (1, p. 237). Tačiau žinutė yra ištiso pasakojimo apie šv. Brunono mirtį ciklo dalis (38, p. 187—193). Šio ciklo duomenys, „Senųjų laikų pasakojimo“ 1040 m. įrašas ir XII a. pradžios Vengrų—lenkų kronikos užsiminimas vertintini visų pirma kaip Lietuvos žemės siaurąja prasme paminėjimai, nors kategoriškai negalima atmesti ir platesnės, apimančios ir kitas lietuvių žemes, prasmės (39). Juo sunkiau, to nežinant, apibūdinti lietuvių žemių vardų ir pačių lietuvių etnonimo santykį. Vis dėlto net ir tokiu atveju Lietuvos žemė ryškėja kaip gentinio lietuvių etnoso lopšys, o kitos lietuvių žemės — kaip šio etnoso plitimo išdava. Sukaupti duomenys leidžia kažkiek apibrėžti ir šio plitimo etapus bei pobūdį.

„Sėlių pleištą“ rodo, kad juos rytuose asimiliavo Nalšios, vakaruose — Upytės, pietuose — Deltuvos lietuviai. Tai vyko ir beveik įvyko kaip tik IX—XII a., o gal net šio laikotarpio pabaigoje. Archeologinių kultūrų santykis rodytų, jog Nalšia buvo „lietuviška“ dar iki IX a. (atskiras klausimas, kuris lieka kol kas neišspręstas, ar tai būta atskiros genčių sąjungos, ar ji sudarė vieną genčių sąjungą su Lietuvos žeme). Upytės genezė sudėtinai

gesnė. Panevėžiečių tarmė priklauso rytų aukštaičių šakai, tačiau archeologiškai Upytė įeina į plokštinių kapinynų kultūros sritį kartu su kauniškiais, t. y. vakarų aukštaičiais (15, p. 5–6; 29, p. 445). Upytėje lietuviai asimiliavo I–IV a. pilkapių kultūros atstovus; asimiliavo Kauno apylinkių, t. y. vakarų lietuvių, plokštinių kapinynų atstovai. Taigi analogiškai šiauliečiams ir mūsų dienų žemaičiams vakarų aukštaičius kauniškius reikėtų laikyti „gryniais“ ar „grynesniais“ vakarų aukštaičiais, o panevėžiečius — „surytėjusiais“ vakarų aukštaičiais, paveiktais nelietuviško, artimo sėliams (ar gal net pačių sėlių) substrato. Šiandien nelengva pasakyti, kada Upytė „sulietuvėjo“, nes VI–IX a. centrinės Lietuvos kapai dar palyginti nedaug tirti (33, p. 15). Kažkiek galima orientuotis iš to, kad nuo VI a. čia ima vyrėti rytų lietuviams būdingas mirusiųjų deginimo paprotys. Tai rodytų, jog IX–XII a. Upytė jau galėjo būti „lietuviška“; kartu atsižvelgtina ir į tai, ar rytų lietuviai galėjo dalyvauti Upytės etnogenezeje. Upytės formavimasis buvo sudėtingas. Šitai liudija ir tik apie X a. labiau teišryškėjanti visa centrinės Lietuvos plokštinių kapinynų sritis, kartu palaikanti ryšius su rytų Lietuva (33, p. 15)⁵, nors Kauno apylinkėms šie kapai buvo būdingi dar kur kas anksčiau.

Kaip matyti, Kauno apylinkės, kurios lyg ir laikytinos plokštinių kapinynų, sietinų su žemaičių ir vakarų aukštaičių protėviais, plitimo epicentru, galėjo būti vakarų lietuvių etnoso bazė ar bent jos dalis. IX–XII a. yra jau tolimesis šio etnoso raidos etapas, kuomet vakarų lietuviai buvo asimiliavę ar bent jau baigę asimiliuoti nemažą centrinės ir vakarų Lietuvos sritis. Sunkiausia yra apibūdinti aukštaitiškąją (vakarų aukštaičių protėvių) šio etnoso šaką.

Pirmą kartą aukštaičius pamini P. Dusburgietis, kalbėdamas apie XIII a. paskutiniųjų metų įvykius. Jis aptaria Kauno apylinkes (Romanius), bet jų priskyrimą „Aukštaitijai — lietuvių karaliaus žemei“ galima suprasti dvejopai: kaip apskritai viso didžiojo kunigaikščio domeno, vadinamo Aukštaitija, apylinkę ir kaip būtent šios srities ir apylinkės, kartu įeinančios ir į valdovo domeną, pavadinimą (1, p. 159)⁶. Beje, šis Aukštaitijos paminėjimas tėra antitezė toliau minimai Zemaitijai (1, p. 159)⁷. Ši antitezė lyg ir rodytų tradicinį aukštaičių suvokimą, juo labiau kad tuo metu (1290 m.) panašiai samprotauja ir abiejų vokiečių ordinų vadovybė, priešindama žemaičiams visą didžiojo kunigaikščio

⁵ Plg. panevėžiečių tarminio arealo vakarinės ir žemaičių seniūnijos rytinės ribos (bent jau apytikriai) sutapimą: 40, p. 148. Zr. taip pat: 41, p. 10–11.

⁶ „Navale bellum multiplex habuit, unum versus Austechiam terram regis Lethowie, in qua villam dictam Romeno... combussit“.

⁷ „Alia bella habuit contra territorium Samethie dictum Pograudam“.

domeną (12, p. 670⁸; 42, p. 1205). Tačiau šiuo atveju nenurodomas joks etnonimas, o minėtoje P. Dusburgiečio žinutėje (nors kalbama kažkiek ir bendrai apie žemaičius (1, p. 159) daugiausia dėmesio skiriama ruožui prie Nemuno žemupio (1, p. 159)⁹; vadinasi, čia galima antitezė ne visai Lietuvai, o tik šiam ruožui.

Labiau tradicine prasme Aukštaitija suprastina 1323 m. Gedimino sutartyje su Livonija. Ji čia apibrėžiama kaip viena iš trijų ar keturių sudėtinių visos Lietuvos valstybės dalių. Jei ji čia reikštų tik Lietuvos vidurio lygumą (t. y. apibrėžtų tik vakarų aukštaičius), tai reikėtų laukti ir kažkokio šių dienų šiaurės rytų Lietuvos paminėjimo, nes šis prieinantis prie Dauguvos prekybinės arterijos regionas abiem susitariančioms pusėms buvo bene aktualiausias. Tas pats pasakytina ir apie imperatoriaus Liudviko Bavaro Lietuvos „dovanojimo“ Vokiečių ordinui raštą (1337 m.): Aukštaitija jame vadinama kaip pirmoji Lietuvos valstybės sudėtinė dalis (po jos eina Zemaitija), vadinasi, ji čia pirmiausia suprastina kaip viso didžiojo kunigaikščio domeno apibrėžimas (43, p. 124)¹⁰.

Antra vertus, H. Vartbergė Aukštaitiją mini tik kalbėdamas apie Lietuvos vidurio lygumą ar jai artimas sritis (45, p. 78)¹¹. Iš to, žinoma, vėl išeina, panašiai kaip P. Dusburgiečio reliacijoje, viso didžiojo kunigaikščio domeno ir iš esmės vien vakarų aukštaičių gyvenamojo ploto alternatyvos.

Priešingi daugelio šaltinių duomenys, kur kartojasi vis dvi tos pačios alternatyvos, leistų manyti, kad XIII a. pabaigoje—XIV a. žodis „Aukštaitija“ galėjo turėti ne vieną, o dvi prasmes: siauresnę, taikomą vien Lietuvos vidurio lygumai, ir platesnę, atitinkančią mūsų dienų tradicinį jos suvokimą. Iš to išeity, kad antroji sąvoka tuo metu stūmė pirmąją. Garsūs Vytauto išvedžiojimai imperatoriui Zigmantui Liuksemburgui pirmajai sąvokai jau ne-

⁸ „si vobis... videbitur forsitan expedire, quod possitis... ista hyeme producere exercitum contra hostes Letwinos, videlicet de Sameyten, nos ex nostra parte... toto posse nostro terram regis Butegeyde eodem tempore invademus“.

⁹ „a fluvio Nare usque ad terram Lamotinam“.

¹⁰ „terram infidelium Litwinorum... videlicet Ouchsteten, Samayten, Karso-to (sic.), Ruzzen ceterasque partes praenominatis terris adiacentibus (sic.)“. Kitame Liudviko akte Aukštaitija praleista (43, p. 122). Zr. taip pat: 44, p. 23.

¹¹ „Hoc tempore Letwini de Stripeyke, Opythen, Mezevilte, de Austeyten volebant se a Lethowia transferre, sed refutati per magistrum“; p. 104: „frater Wynricus, generalis magister eduxit suos contra Letwinos in terram Austheiten, ubi rex Keinstut cum suo exercitu non permittens eum transire. Magister procedens ad terram Nerghe, ubi putabat se transiturum. Rex autem et ibi eum prohibuit, item etiam aliud vadum. Vastabit igitur magister generalis terram circa Nerge usque Valkenberge. Deinde direxit suos ad terram Seymen... Eodem anno summus marscalcus nativitatibus Marie fuit cum duobus exercitibus in terris Letwinorum nomine Austtheythen tribus diebus et noctibus“.

palieka vietos (46, p. 467). Galbūt jie iš tikrųjų ir yra šito proceso pabaigos liudijimas, bet nepamirštinas ir politinis Vytauto samprotavimų motyvas. Žinoma, net ir į tai atsižvelgiant, aki-vaizdu, kur viskas krypo XV a. pradžioje.

Aukštaičių vardo alternatyvos, vakarų lietuvių etnosas, plokštinių kapinynų kultūra liudyti atskirą vakarų aukštaičių (rytinės vakarų lietuvių šakos) gentį (47, p. 14—16). Yra ir antroji šių alternatyvų pusė: nuo VI a. centrinėje Lietuvoje įsigali iš pietryčių Lietuvos plintantis mirusiųjų deginimo paprotys (33, p. 15), beje, tuo pačiu laiku ir iš ten pat kaip ir Nalšioje (žr. p. 177). Tai verčia manyti, kad centrinė Lietuva patenka į pietryčių Lietuvos (būsimosios Lietuvos žemės) įtaką (32, p. 7). Kokia tai įtaka VI—XI a., nuodugniau pasakyti sunku. XIII a. pradžioje ji neabejotinai politinė. Lietuvių ir Volynės 1219 m. sutartis nemini nei Nalšios, nei (vakarų) aukštaičių, išskyrus Upytės Ruškaičius, kunigaikščių, nors jie dar buvo ir vėliau (18, p. 735—736; 48, p. 93). Vadinasi, jiems atstovavo 5 vyresnieji kunigaikščiai, sietini su Lietuvos žeme. Jie stovėjo lietuvių žemių konfederacijos, gyvavusios bent jau nuo XII a. devintojo dešimtmečio (žr. p. 174), priešakyje.

IX—XII a. pastebima tam tikra lietuvių archeologinių kultūrų konsolidacija (32, p. 7). Ją galima laikyti organizacinių poslinkių, paskatintusių žemių konfederacijos susikūrimą, materialiniu atspindžiu. Nepamirština, kad ši konfederacija klostėsi vienos kategorijos gentinių etnosų — lietuvių (asimiliavusių ar asimiliuojančių kitus baltų etnosus) — pagrindu. Tai lietuvių tautybės susidarymo savitumas. Kaip tik jis padėjo išspręsti etninius genčių ir valstybės prieštaravimus. Tačiau tai kartu ir apsunkina rasti lietuvių genčių ir lietuvių tautybės ribą.

Genčių sąjungos bent jau baigiamuoju laikotarpiu klostėsi tur-otine nelygybei pradendant virsti socialine nelygybe. Tokiomis sąlygomis diduomenė jau kur kas labiau išsiskiria iš bendruomenių, pajėgia sukurti patvaresnę organizaciją, nei ji buvo anksčiau. Susidarant žemių konfederacijai, šie ryšiai plinta ir stiprėja. Ap-tariamuoju laikotarpiu Lietuvoje ryšiai tarp genčių stiprėjo, kar-tu lietuvių gentys užimtose teritorijose baigė asimiliuoti giminiškus baltų etnosus. Stiprėjantys tarpgentiniai ryšiai neleido atski-roms lietuvių gentims nutolti asimiliuojant joms baltus nelietu-vius. Lietuvių genčių kompleksas plėtėsi, bet visa tai kartu pri-dengė jau kokybiškai naują procesą: klasinės visuomenės ir tau-tybės klostymąsi.

2. Lietuvos vardo kilmė

Lietuvos vardo kilmė nėra pakankamai išaiškinta. Dėl jo eti-mologijos jau seniai ginčijamasi. XV—XVI a., veikiant lietuvių

kilmės iš romėnų teorijai, *Lietuvà* buvo laikoma iškraipyta *L'Italia* (J. Dluogošas, M. Strijkovskis ir kt.), nes tikėta, kad lie-tuviai, kaip romėnų palikuonys, yra atsikėlę iš Italijos. Vėliau Lietuvos vardą imta sieti su lotynų kalbos žodžiu *lītus* „jūros pa-kraštys“. Tokiai etimologijai buvo linkę pritarti net žymūs nau-jųjų laikų lingvistai, pvz., A. Valdė, M. Fasmeris, E. Frenkelis. Tačiau toks siejimas nėra vykęs jau vien dėl to, kad pirmą kartą Lietuvos ieškotina ne Baltijos jūros pakraštyje, bet toliau nuo jos. Neretai *Lietuvà* siejama su keltų (airių) *Letha* „vakarinis buv. Galijos pakraštys prie Atlanto, dab. Bretanė“. Bet tai visai nepatikimas siejimas, nes keltų vardo šaknį kalbininkai veda iš **pltaū-*. Tas pat pasakytina dėl A. Šachmatovo (juo sekė kiti)

kildinimo iš rekonstruojamo keltų vardo **Litavia* „pakrančių ša-lis“.

Nusiviliant Lietuvos vardo kilmės ieškojimu kitose šalyse ir svetimos kalbose, imta jį kildinti iš pačios lietuvių kalbos žo-džio *lietus*. Esą Lietuva — tai lietaus, lietingas kraštas. Bet ir tokiai etimologijai sunku pritarti, nes yra šalių, kur daug daž-niau lyja negu Lietuvoje, bet jos nuo lietaus vardo neturi.

Kadangi žodis *Lietuvà* turi priesagą *-uva*, tai šis vardas galė-jęs būti išvestas iš nepriesaginės formos, greičiausiai **Lietā* < **Leitā*. Buvus nepriesaginę formą galbūt rodytų ir latvių *leitīs* „lietuvis“, vestinas iš **Leitā*. Plg. lietuvių žodį *lātvis* iš **Latvā* „Latvija“. Tokios nepriesaginės **Lietā* < **Leitā* giminaičiai įžiūri-mi upių varduose *Leitā* „Graumenos intakas“, Svėkšna, *Leitē* „Rusnės intakas“, *Leitālē* „Leitės intakas“. Visi šie upėvardžiai dėl geografinės gali turėti kuršišką dvibalsį *ei*. Dar plg. Kapsuko raj. *Léic-iškių* ežerą, kurio vardas gali būti jotvingių kalbos pa-laikas (irgi su *ei*!).

Paskutiniųjų laikų tyrinėtojai Lietuvos vardo ištakų vis labiau linksta ieškoti hidronimijoje. Tokių paieškų perspektyvumą rodo tai, kad hidroniminės kilmės yra daug kitų baltų etnonimų, pvz., *Latvija*, *Lat-gala* siejama su upėvardžiais *Latavà*, *Latuvà*, *Lātuvis*, la. *Late*, *Latupe* ir kt., *Sēla* „sėlių žemė“ — su *Sēliupis*, *Sēliupys*, *Sēlinē* (bala) ir kt., *Jotva* „jotvingių žemė“ — su *Jotijā* ir kt., *Sūdūva* — su *Sūdūpis*, *Sūdūnā*, *Dainava* — su upelio vardu *Dainavā*. Dar plg. Prūsų žemės sričių pavadinimus *Notanga* (: up. *Notā*), *Barta* (: up. *Bart-uva*), *Nadruva* (pr. na „ant“ + **Druva* ar **Drava*; up. *Drūoja*), *Skalva* (: up. *Skalvys*, *Skalvė*). Taigi ir Lietuvos vardu pradžia galėjo duoti koks pamirštas ar nebevertojamas *Liet-* < **Leit-* šaknies hidronimas, bu-vęs tame krašte, kur pradėjo kurtis Lietuvos valstybė. J. Och-manskis tokiu hidronimu linkęs laikyti Mindaugo laiške Kalavijuočių ordinui minimą upės vardą *Letovia* („in ripam Lettoviae [Lettowie]“), kurį jis tapatina su dabartiniu upės vardu *Latavà*, *Latuvà* (Šventosios intakas, Anykščiai). Tačiau šaknis *Lat-* negalėjo kilti iš *Liet-*, ji gali būti nebent tik *Let-* tęsinys (žinoma,

jeigu *la-* iš *le-* dėl *l* veliarizacijos). Todėl patikimesnė K. Kuzavinio hipotezė (49, p. 5—18; 50). Jis Lietuvos vardui pradžią davusiu upėvardžiu laiko suslavintą *Lietáuką* — dešinįjį Neries intaką, ištekantį iš Lietaukos raisto ir tekantį pro Keizionių, Perelozų, Vyšniaulaukio kaimus, ties Arnotiškais (aukščiau Šventosios žiočių) įtekantį į Nerį. Tai nedidelė, apie 11 km upelė, esanti ne per toliausiai (apie 30 km) nuo Kernavės, svarbaus senosios Lietuvos valstybės politinio centro. Yra duomenų, kad kunigaikštis Ringaudas, Mindaugo tėvas, valdęs būtent Kernavės sritį. Dabartinis upelės vardas *Lietáuka* (iš čia ir raisto pavadinimas, dar yra intakas *Lietaukėlė*) — aiškiai suslavinta hidronimo forma (apylinkių būta gerokai nutautusių), su slavų priesaga *-ka* perdirbta iš *Lietavá*. Plg. tų pačių vietų suslavintus upėvardžius *Kamáika* — iš *Kamaja*, *Vėgėliánka* — iš *Vėgėlė*. Kad suslavintas šio upelio vardas *Lietáuka* yra vėlesnis, rodo ir tai, jog gyvojoje vietos žmonių kalboje iki šių dienų išliko vartojamas ir nesuslavintas šio hidronimo variantas *Lietaval*. K. Kuzavinio nuomone, nuo upelės *Lietavá* vardą ilgainiui gavo jos apylinkės, vėliau jis virtęs etnonimu. Juk baltams būdingas etnonimų raidos modelis *hidronimas* → *kraštovardis* → *etnonimas*. Iš *Lietavá*, pakeitus priesagą, išsirutuliojo dabartinė forma *Lietuvá*.

Sis K. Kuzavinio aiškinimas gali būti teisingas. Juk *Lietáuka* ← *Lietavá* teka tame krašte, kur pradėjo kurtis Lietuvos valstybė, kur iškilo svarbieji politiniai centrai. K. Kuzavinis šiame krašte ieško ir senosios Varutos, kurios vardą jis linkęs sieti su hidronimu *Vórupė* — į Žirnųjų ežerą įtekanti upelė Pabaisko apylinkėse. Sis kraštas dėl patogios geografinės padėties Neries žemupyje ir Nemuno vidurupyje, turėdamas reikšmingų centrų bei tvirtovių, XIII a. pradžioje sudarė Lietuvos valstybės branduolį ir ėmė apie save jungti kitas lietuvių žemes. Taip Lietuvos vardas išplito, imtas vartoti visai valstybei vadinti.

Skirtumas tarp *Lietavá* ir *Lietuvá* nesunkiai paaiškinamas. Tai dvi gretiminės to paties vardo formos. Tokių paralelių turime daug, pvz., *Dainavá* // *Dainuvá*, *Dotnavá* // *Dotnuvá*, *Labgavá* // *Labguvá*, *Latavá* // *Latuvá*, *Linkavá* // *Linkuvá*, *Týtava* (*Týtauka*) // *Týtuva*. Dar plg. istorinių etnonimų poras *Sūdavá* // *Sūduvá*, *Nadravá* // *Nadruvá*, gretiminių bendrinių žodžių formas *baūdžiava* // *baūdžiuva*, *gāniava* (*ganiavá*) // *gāniuva*, *kéltava* // *kéltuva* „galvijai, gyvulys“ ir kt. Tikrinių vardų formos su priesaga *-uva* lietuvių kalboje dabar vis labiau įsigali, o su *-ava* — nyksta. Hidronimai su *-ava* labai populiarūs Latvijoje. Lietuvoje jie tapo reti, dažniausiai pasitaiko tik rytinėje ir pietinėje dalyse. Paties Lietuvos vardo senesnę variantą su *-ava* išlaikė latviai (*Lietava*) ir Baltarusijos TSR vienos lietuviškos salos — Zietelos — lietuviai (*Lietavá*). Dar jis turimas senesniuose lotynų ir slavų kalbomis tekstuose, plg. *Littavia* Jono Radvano „Radviliada“ (1588 m.), *Литавия* M. Smotrickio gramatika (1619 m.). Pla-

čiau paplitę *Lietav-* (*Litav-*) vediniai, pvz., la. dial. *lietav-nieks*, *lietav-nieks* „lietuvis“, *Lietav-nieki* (oikonimas), lie. dial. *lietav-iškis* „lietuvis“ (Zietela), r. *литовец* „lietuvis“, *литов-ский* „lietuviškas“, s. r. *литов-никъ* „lietuvis“ (Pskovo, Novgorodo metraščiai), lot. *Lethov-ini* „lietuviai“ (P. Dusburgiečio kronika). Kamieno *Lietuv-* vediniai daug retesni. Juos turi lietuvių kalba (pvz., *lietuv-is*, *lietuv-ininkas*, dial. *lietuv-inykas*) ir latvių kalbos naujesnės formos (*lietuv-is*, *lietuv-ietis*).

Pamatinis žodis **Lietā* < **Leitā* (matyt, buvo ir bendrinis atitikmuo) laikytinas *-t-* priesagos vediniu, kurio pagrinde glūdi ta pati šaknis, kurią turi veiksmožodis *lie-ti* „pilti“ (: *laisyti*, *lyti* ir kt.), plg. la. *liēt* „pilti“ (: *laisīt*, *līt*), pr. *pralieiton* „pralieta“, s. sl. *li-jati* „pilti“, gr. *αλει-ζων* „taurelė“, lot. *litus* „jūros krantas“, toch. *Ā. lyām* „ežeras“. *Lietáukos* ← *Lietavós* pirmą kartą reikšmę galėtų rodyti ir fiziografija, nes pastebėta, kad ši ir kitos *Liet-* (*Leit-*) šaknies vardus turinčios upės teka žemose vietovėse, turi neaukštus krantus ir plačius klonius, todėl lengvai išsiliauja iš krantų.

3. Lietuvių tautybės susidarymas

Iš rašytinių šaltinių apžvalgos matėme, kad nuo IX a. pradžios dažniau minimos atskiros baltų gentys, o jau nuo XI a. pradžios randame ir Lietuvos vardą, kurio kilmė buvo aiškina labai įvairiai. Sis klausimas aptartas atskirame skyrelyje. Rašytinių šaltinių Lietuva siaurąja prasme reiškė žemę, bet, kaip sakyta, jos vardas buvo suprantamas ir plačiąja prasme: tai didelė lietuvių genčių sąjunga, atstovaujama jau vienalytės, kad ir primityvios, politinės organizacijos (20, p. 270—273; 51). Apskritai rašytiniai šaltiniai gana aiškiai rodo, kad IX—XII a. buvo laikotarpis, kai vyko dideli poslinkiai tiek visuomeninių santykių, tiek lietuvių tautybės susidarymo procese.

Kaip lietuvių genčių sąjungos susivienijo į lietuvių tautybę, atsakymo reikia ieškoti archeologijos šaltiniuose. Iš IX—XII a. bene daugiausia sukaupta archeologijos šaltinių, ir tas laikotarpis ar ne geriausiai ištirtas. Suprantama, per keturis šimtmečius įvyko didelių pakitimų tiek ekonominio, tiek visuomeninio gyvenimo sferoje, ir jų jungimas į vieną epochą yra sąlygiškas. Daugelis reiškinių, kurie ypač išryškėjo II tūkstantmečio pradžioje, užuomazgų turi ankstesniuose šimtmečiuose.

Baltų gentys, tarp jų ir lietuviai, — nuo seno žemdirbiai. Tad pirmiausia reikia bent trumpai žvilgtinti į žemdirbystės pakitimus. Ką gi matome naują, palyginti su ankstesniu laikotarpiu? Į akis krinta tai, kad IX—XII a. žemdirbystės įrankiai jau tobulėsi. Visoje Europoje nuo VIII a. iš esmės keičiasi geležinio pjautuvo forma: jis jau išlenkiamas aukštoku lanku ir turi gana

ilgą smarkiai atlenktą įkotę (52, p. 384). Tai pastebėta ir Lietuvoje. Geriausių pjautuvų pavyzdžių turime iš rytų Lietuvos pilkapių; tai vadinamieji lietuviško—rusiško tipo pjautuvai. Čia galima pasekti visą jų raidą, kurioje atsispindi nuolatinis šio darbo įrankio tobulinimas (53, p. 55). Tiesa, iš to laikotarpio neturime pačių arimo įrankių, tačiau tai negali kelti abejonių dėl plataus jų vartojimo, juo labiau kad šio darbo įrankio pavyzdžių turime jau iš pirmųjų m. e. amžių. Bet aptariamojo laikotarpio pabaigoje, XII a., įvyko nemaža patobulinimų — atsirado dvidantė žagrė, kuri prilygo vagą verčiančiam arimo įrankiui. Zemdirbystėje tai didelis šuolis. Su ja siejasi gyvulininkystės plėtotė: reikia traukiamosios jėgos ir trašų. To meto gyvenvietėse aiškiai daugiau naminių gyvulių kaulų. O apie augintų gyvulių rūšis jau kalbėta: jos visos pažįstamos nuo neolito laikų.

Labai svarbus faktas — keičiasi gyvenviečių tipas. Kurį laiką apleistuose piliakalniuose pamažu pradėdama kurtis iš naujo. Iš esmės keičiasi jų struktūra. Piliakalniai tampa atskirų didesnių ar mažesnių teritorijų centrais; juose gyvena tos teritorijos vyresnysis, valdovas ar net kunigaikštis. Jau IX a. Vulfstanas mini Prūsijos pilis, kurių kiekvienoje gyvena kunigaikštis (cyninge). To meto piliakalniai turi galingus įtvirtinimus: pylimus, griovius, gynybines sienas. Sudėtingesni ir pastatai. Turbūt nemažą reikšmę statybai tobulinti turėjo X a. plačiai pradėtas vartoti geležinis plačiaasmenis kirvis. Piliakalnių papėdėse randame didelių gyvenviečių. Iš kai kurių jų formavosi miesteliai. Apskritai IX—XII a. jaučiama didelė visų gyvenimo sričių pažanga. XII a. viduryje atsiranda sava lietuviška pinigų sistema — sidabriniai ilgieji (54, p. 105). Importuojamas spalvotasis metalas, dalis ginklų, druska ir kiti būtini gaminiai, kurie labai skatino savo krašte plėtoti gamybą. Visa tai atskleidžia lietuvių ryšius ne tik su artimiausiais kaimynais, bet ir su tolimesniais kraštais. Ypač pažengusi amatininkystė, išsiskiria vietos pirkliai. Prekybos mastą bene geriausiai rodo ne tik importuoti daiktai, pirmiausia spalvotasis metalas, bet ir gana dažnai kapuose pasitaikančios svarstyklės.

Čia norėta pabrėžti tik vieną kitą svarbesnę to meto ūkinio gyvenimo momentą, kas negalėjo nedaryti įtakos naujų visuomeninių santykių formavimuisi. Tirti archeologijos paminklai — akivaizdūs gilėjančios turtinės nelygybės ir augančio išnaudojimo liudininkai. Taip buvo dedami ir klasinio susiskaidymo pagrindai.

Plėtojantis atskiroms gamybos šakoms, visuomeniniams santykiams, keitėsi ir įvairios kultūrinio gyvenimo sferos. Pirmiausia lemiamą vaidmenį šiame procese suvaidino vidiniai faktoriai, tačiau negalima iš akiračio išleisti ir išorinių veiksnių. Europoje baigėsi didysis tautų kraustymasis, gerokai pakeitęs ne tik gamybinius bei visuomeninius santykius, bet ir etninį procesą. Kiek

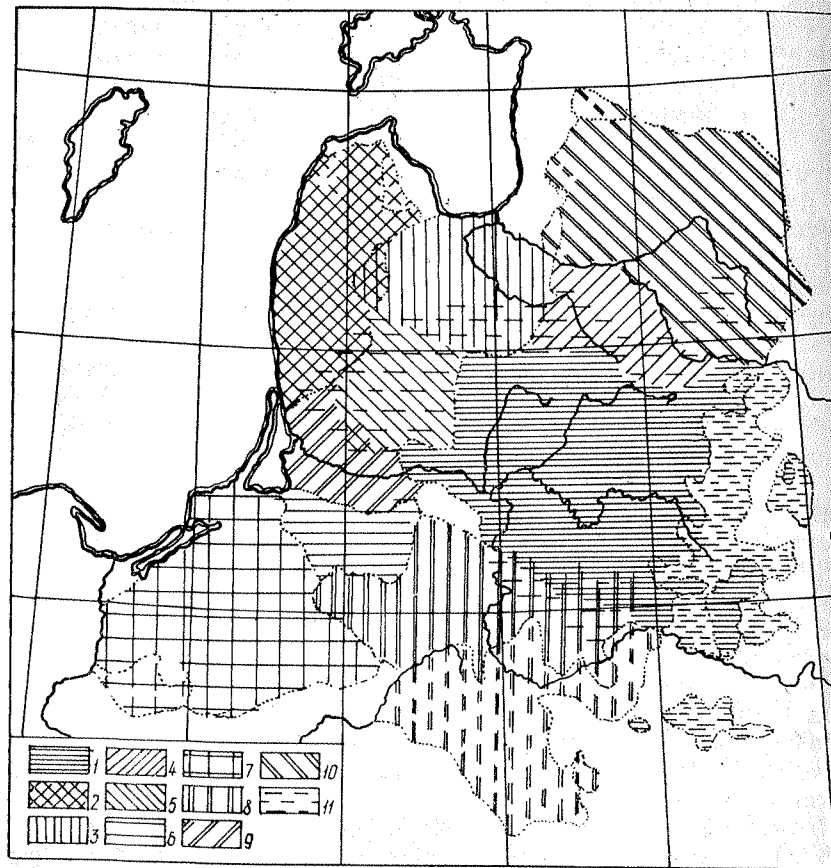
stabilizavosi rytų slavų genčių judėjimas į vakarus. Apibūdindamas IX—X a. krivičių paminklus, V. Sedovas nurodo apytiksles jų vakarų ribą, kur krivičiai susidūrė su latgaliais ir lietuviais. Jo nuomone, vakarų riba ėjusi nuo Osveisų ežero į pietus, kirto Dauguvos upę prie Drisos (Dauguvos intakas) žemupio. Dešinioji Drisos baseino dalis priklausė krivičiams, kairioji — lietuviams. Vakariausias krivičių taškas, V. Sedovo manymu, buvo Breslauja (55, p. 111). Krivičių pietvakarių kaimynai buvo dregovičiai; jiems priklausė tik Nemuno aukštupio baseinas — su Dnepro baseinu susisiekti jo dalis. Baltarusijos Panemunėje gyveno jotvingiai, kurie XI—XIII a. pateko stiprion slavų, apsupusių juos iš trijų pusių, įtakon. Nemuno aukštupyje pasirodę pirmieji slavų gyventojai buvo krivičiai, tačiau dregovičiai irgi plėtė savo įtaką vakarų kryptimi. Tad Baltarusijoje, Panemunės srityje, dregovičiams skiriamų pilkapių yra tirta šiose vietovėse: Vysokoje, Orlovičiai, Platovas. Apskritai dregovičiai į šias sritis prasiškerbė gana vėlai — XI—XII a. (55, p. 81—82). Taigi XII a. rytų slavai gerokai pasistūmė į vakarus ir į šiaurės vakarus. Susidarė didelė kontaktinė zona, kurioje slavai ir baltai glaudžiai bendravo. Lietuvių tautybės gyventojai dar turėjo nemažų salelių jau slavų gyventoje teritorijoje. Iš jų minėtinos: Dokšicai, Radoškovičiai, Peršoja, Deltuva, Ružanai, Liachovičiai ir kt. O slavų salpų užfiksuota dešiniajame Nemuno krante nuo Gardino iki Berezinos žemupio (56, p. 82—83).

Baltų—slavų kontaktus atspindi laidosena: tiek krivičiai, tiek dregovičiai, tiek ir lietuviai mirusiuosius laidojo pilkapiuose; iki krikščionybės įvedimo rytų slavai, kaip ir lietuvių gentys, savo mirusiuosius degino. XI—XII a. slavų paminkluose randame labai daug baltiškų papuošalų: žalvarinių pasaginių segių, apyrankių gyvuliniais galais, kai kurių tipų antkaklių ir kt.

H. Lovmianskis politinę lietuvių—rusų ribą veda per senuosius rusų miestus: Gardiną, Volkovyską, Slonimą, Naugarduką, Minską, Zaslavlį, Logoiską (56, p. 81—82). Tačiau, kaip sakyta, krivičiai ir dregovičiai tą ribą į vakarus jau buvo peržengę gerokai anksčiau.

Išskirti IX—XII a. lietuvių etninį junginį nelengva (pav. 28), juo labiau kad šio proceso dinamiką reikia sekti per keturis šimtmečius. Jau matėme, kaip keitėsi rytinė riba. Tai, be abejonės, atsiliepė kitoms baltų gentims, artimiausioms lietuvių kaimynėms. IX—XII a. — baltų genčių konsolidacijos laikotarpis. Jos telkiasi į didesnius junginius, dedami atskirų tautybių pamatai. Didžiausias šio meto etninis junginys, aišku, yra lietuviai, anksčiau gyvenę palyginti nedidelėje teritorijoje tarp Nemuno vidurupio ir Neries, užėmę ir dešiniąją Neries krantą. Kaip vienas stipriausių baltų genčių junginių, jie pamažu įjungia kitas giminiškas baltų gentis ir plečia ne tik savo teritoriją, bet ir įtaką įvairioms jų gyvenimo sferoms.

Jau I tūkstantmečio antroje pusėje Lietuvoje nusistovi 2 pagrindinės laidojimo paminklų formos: pilkapiai rytiniuose rajonuose iki Sventosios upės bei Nemuno vidurupio vakaruose ir plokštiniai kapinynai kitoje teritorijoje. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad čia yra dvi didelės kultūrinės sritys, atspindinčios 2 etninius junginius. Tačiau tyrimai parodė, kad išoriniai laidojimo

28 pav. Baltų gentys IX—XII a.: 1 — lietuviai, 2 — kuršiai, 3 — žiemgaliai, 4 — sėliai, 5 — žemaičiai, 6 — nadruviai, 7 — prūsai, 8 — jotvingiai, 9 — skalviai, 10 — latgaliai, 11 — sulietuvintos baltų gentys (aut. R. Volkaitė-Kulikauskienė)*

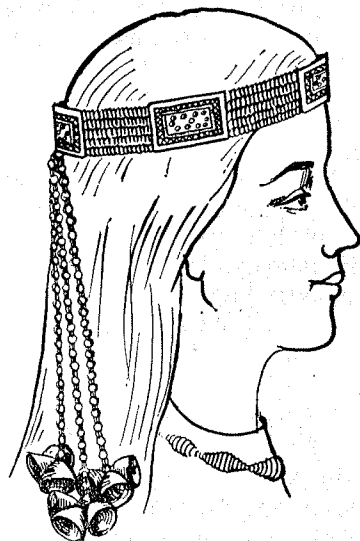
paminklų skirtumai yra tik viena, bet nebūtina atskirų genčių žymė. Nors iš išorės laidosena vienoda, plokštinių kapinynų srityje aptinkami net keli baltų genčių junginiai, kurie skiriasi kapo vidaus įranga, įkapėmis, vadinasi, materialine ir dvasine kultūra.

* Rytinės ribos pažymėtos drauge su P. Gaučiu.

Pirmiausia stabtelkime prie pilkapių srities, kuri susiformavo buvusios brūkšniuotosios keramikos kultūros vakarų areale. Mėginome nustatyti šios kultūros išnykimo priežastis ir pasekti ryšį tarp jos ir vėliau čia paplitusių pilkapių, dėl kurių etninės priklausomybės niekas neabejoja (žr. p. 155). Jie paprastai ir vadinami lietuviškaisiais pilkapiais. Nusakant šio laikotarpio rytų Lietuvos pilkapių išorinius požymius, pabrėžtina, jog pilkapiai palyginti nedideli — 6—12 m skersmens ir 1,5—2 m aukščio, apjuosti grioviais. Tad nuo V—VIII a. pilkapių skiriasi tuo, kad jau nebeturi akmenų vainikų ir apskritai nerandame jų pačiame sampile. Daugėja pilkapių pilkapyne, kas, savo ruožtu, rodo išaugus gyvenvietes. IX—XII a. pilkapiuose vyruoja degintiniai kapai; jų skaičius svyruoja nuo vieno iki kelių. Degintinių kapų paprastai randama pilkapio sampile, įrengtų tiesiog žemėje. Juos sudaro iš laužavietės perneštos sudegintų mirusiųjų kaulų liekanos, degėšiai ir pelenai, taip pat susilydžiusios ir deformuotos įkapės: dažniausiai įvairūs žalvariniai papuošalai. Vyrų kapuose aptinkama geležinių ietigalių, kirvių, rečiau — kalavių. Degintiniuose kapuose dažnai būna keramikos. Kartais randama tik puodų šukių, bet neretai į degintinį kapą dėdavo 2—4 molinius puodus (Čiobiškis, Širvintų raj., Zvirbliai, Vilniaus raj., ir kt.). Tai saviti puodai palydovai, ligi šiol žinomi vien rytų Lietuvos pilkapiuose.

Nors įkapės, ypač papuošalai, susilydę, vis dėlto smulkesnė jų analizė leido bent iš dalies rekonstruoti moterų nešiotus papuošalus ir kai kurias drabužių detales. Labai skiriasi apgalviai iš žalvarinių įvijų ir gana didelių žalvarinės skardos plokštelių, ornamentuotų spaustiniu raštu. Pakaušyje prie jų prikabindavo kabučius iš kelių grandinėlių su žalvariniais varpeliais. Kąklą puošdavo antkaklėmis plokščiais užkeistais galais ir žalvarinių įvijinių karolių aparomis (pav. 29). Įdomu, kad šios srities moterys nevartojo smeigtukų. Geležiniai lazdeliniai smeigtukai priklausė vyrų aprangai. Labai būdingas pilkapių bruožas — žirgų kapai. Kartais žirgas būna sudegintas, bet dažnai nedegintas užkastas atskirame pilkapyje. Neretai žirgamis skirdavo net atskirą pilkapyno dalį: vienoje pusėje laidojo sudegintus mirusiuosius, kitoje — nedegintus žirgus (Kapitoniškės, Kaišiadorių raj., Rusų Ragas, Širvintų raj., ir kt.). Į žirgų kapus dėdavo tik būtiniausią aprangą, iš kurios išlikę žaslių ir balno kilpų, viena kita sagtis ir labai retai — karčių įvijų. Tačiau neretai prie žirgo griausių randamas lietuviško—rusiško tipo pjautuvas; tai tarsi žirgo atributas. Daugiausia šio laikotarpio pilkapių tirta pietinėje rytų Lietuvos dalyje, šiaurinėje — mažiau; ten žinomi vos keli objektai (Salakas, Zarasų raj., Lapušiškė ir Margavonė, Ignalinos raj., ir kt.). Vakarinė jų riba yra Sventosios upė ir Nemuno vidurupys, kur pereinama ir į kairįjį Nemuno krantą (Pamusiai, Varėnos raj.).

Apibrėžta pilkapių sritis, kaip matėme, yra gana vienalytė. O kitoje Lietuvos dalyje — plokštinių kapinynų srityje — pagal kapų vidaus įrangą ir kai kuriuos materialinės kultūros požymius skiriamos kelios etninės grupės, siejamos su rašytiniuose šaltiniuose minimais genčių vardais. Pradėsime nuo Lietuvos pajūrio.

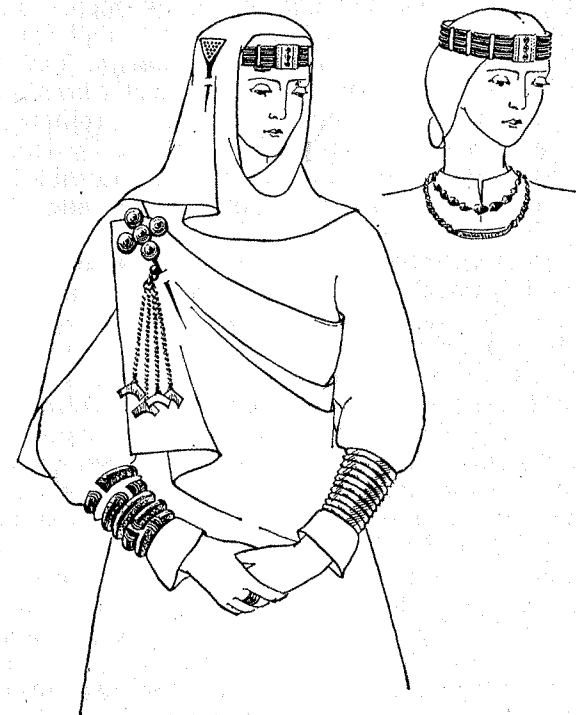

Nepaisant daugelio bendrų laidosenos bruožų, pagal įkapes, kurios duoda daug vertingos informacijos apie to meto materialinę kultūrą, Lietuvos pajūryje ir šiuo laikotarpiu skiriamos 2 savitos kultūrinės sritys. Viena — šiaurinė, užimanti šiaurės vakarų Lietuvą ir pietinę Latvijos pajūrio dalį, kita — Nemuno žemupio sritis. Pirmoji sritis, jau nuo pirmųjų m. e. amžių Lietuvos teritorijoje išsiskyrusi laidojimo paminklais — plokštiniais kapinynais su akmenų vainikais apie kapus (žr. ankstesnius skyrius), kapo vidaus įranga, materialinės kultūros nevienodu-

29 pav. Lietuvaitės galvos ir kaklo papuošalai (rekonstr. pieš.)

mais, turi savitumų ir IX—XII amžiuje. Nors maždaug VI a. akmenų vainikai išnyksta (tai gal daugiau atspindi visuomeninių santykių nei etninių procesų pasikeitimus), tirti šios srities kapinynai leidžia pasekti nuoseklų tiek materialinės, tiek dvasinės kultūros rutuliojimąsi. Šiaurinės srities IX—XII a. kultūra geriausiai pažįstama iš Andulių, Gintališkės, Girkalių, Jazdų, Kiauleikių, Laidininkų, Palangos, Prysmančių ir kt. kapinynų. Visų pirma šios srities kapuose, kaip ir anksčiau, randama daug įkapių, tarp kurių nemaža vietos užima miniatiūrinės įkapės. Galbūt jas galima vadinti ir ritualinėmis įkapėmis, nes gamintos specialiai dėti į kapą. Tai miniatiūrinių juostų vijimo įrankiai, dalgėliai, keramika ir kt. — apskritai tik buities reikmenų miniatiūros, dėtos į kapą kaip simboliai. Praktinės reikmės jos neturėjo. Kitas šiai sričiai būdingas reiškinys — į vyrų kapus dėdavo žirgo aprangos reikmenis, o jo paties niekadų nelaidodavo drauge. Čia irgi yra tam tikra simbolika — savaip išreikštas žirgo kapo simbolis, visiškai nebūdingas kitoms kultūrinėms sritims. Galima nurodyti ir tai, jog į vyrų kapus dėta daug ginklų (net po kelias ietis), tarp kurių svarbią vietą užima kalavijas, kovos peilis bei kirvis. Iš ligi šiol turimų kalavijų daugiausia jų aptikta šiaurinėje kul-

tūrinėje srityje. Tai pasakytina ir apie kitas ginklų rūšis. Moterų kapuose daug papuošalų. Pagal juos gali būti gana gerai atkurta šios srities moterų nešiosena. Merginos galvas puošė sunkiais žalvariniais apgalviais, neretai priekyje pagražintais įvairių spalvų karoliais. Moterys gaubėsi nuometais ir smilkinio sri-

30 pav. Kuršė (rekonstr. pieš. pagal Prysmančių kapinyną)

tyje susegdavo juos lankine sege ar smeigtuku. Labai dažnai viršugalvyje plaukuose pasitaiko apskrita gintaro plokštelė. Kasinėjant jų randama moterų kapuose prie kaukolių. Ir tuo ši sritis ryškiai skiriasi iš kitų. Viršutinį apsiaustą ar skepetą moterys susegdavo dažniausiai vienu dideliu, kartais labai puošniu sidabruotu smeigtuku (pav. 30). Apskritai plonu sidabrinio lapeliu pagražinti žalvariniai papuošalai taip pat bene labiausiai paplitę šioje srityje. Kaklą moterys puošdavo vytinėmis antkaklėmis, rankas — įvijinėmis apyrankėmis. Juostines apyrankes nešiodavo po kelias ant vienos rankos. To meto šios srities moterų drabužiai buvo perkrauti sunkiais papuošalais. Panašiai būtų galima pasakyti ir apie vyrų nešioseną. Puošniausias vyrų drabužio elementas buvo odinis diržas, apkaustytas žalvarinėmis

skardelėmis, švininių sidabruotų kugelių eilėmis, nuo kurių neretai sviro žalvarinėmis įvijomis ir brankteliais pagražinti kutai. Ir vyrai kaklą puošė vytinėmis, tik stambesnėmis, antkaklėmis, rankas — masyvesnėmis apyrankėmis, kurių ornamentikoje vyravo zoomorfinis motyvas. Viršutinį drabužį susegdavo stambia lankine ir pasagine sege. Pažymėtina gausybė pasaginių segių: viename kape kartais randama po kelias ar net keliolika.

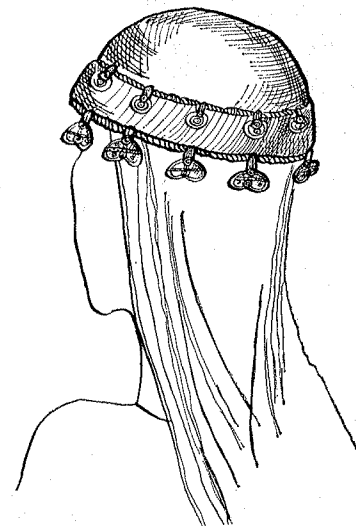
Labai svarbu nurodyti šiaurinei sričiai būdingą reiškinį — laipsnišką perėjimą iš inhumacijos į kremaciją. Tai konstatuota iki X a., kai į Lietuvos pajūrį pradeda skverbtis kremacija. Naujas laidojimo paprotys buvo priimamas iš lėto; perėjimas truko visą šimtmetį. XI a., galima sakyti, jis jau vyrauja. Tą laipsnišką perėjimą geriausiai iliustruoja degintinių ir griautinių kapų santykis kapinyne bei įvairuojanti degintinių kapų įranga. Pirmuosius degintinius kapus dar stipriai veikė inhumacijos papročiai: sudeginto mirusiojo liekanas supildavo į natūralaus dydžio karstą, o įkapes jame išdėliodavo taip, kaip jos turėtų būti prie nedeginto mirusiojo (Genčiai, Laiviai, Palanga). Kartais laužo liekanas supildavo į karsto vidurį ir ant jų sudėdavo įkapes (Gintališkė). Pamažu atsisakoma natūralaus dydžio karsto; sudeginto mirusiojo liekanas suberdavo į nedidelę medinę dėžę (Jazdai). II tūkstantmečio pradžioje karstų atsisakoma, ir sudegintus mirusiuosius jau dažniausiai laidodavo nedidelėse dubens pavidalo duobutėse. Tačiau degintinių kapų žinoma ir didžiulėse, net kelių metrų skersmens, duobėse; vienas ar keli kapai būna pačiame dugne. Įdomu, kad dalis įkapių visai nepaliesta ugnies; tai rodo, jog į kapus jos sudėtos vėliau, sudeginus mirusįjį. Tokių kapų didelėse duobėse aptikta Laivių, Genčių ir paskutiniu metu tirtuose Griežės kapinyuose. Iš degintinių kapų raidos matyti, kad naujoji ideologija, susijusi su kremacijos papročiu, įsigalėjo labai pamažu. Bet čia neįvyko jokie etninio pasikeitimo. Tai rodo tiek griautinių, tiek ir degintinių kapų atspindima nepasikeitusi materialinė kultūra. Radiniai, be abejonės, skirtini tai pačiai kultūrai.

Šiaurinės srities laidojimo paminklai yra paplitę šiaurės vakarų Lietuvoje. Pagrindinė jų teritorija yra Skuodo, Kretingos raj., Klaipėdos raj. šiaurė, Plungės raj. šiaurės vakarai ir Mažeikių raj. vakarinė dalis. Palei Ventą ši teritorija pereina į Latvijos TSR. Čia aptinkama panašiai įrengtų kapų su tokiais pat inventoriumi. Apskritai dabar bemaž visi mokslininkai yra vienos nuomonės dėl šios kultūrinės srities skyrimo kuršiams, tik nevienodai nurodo rytinę jų ribą. Tačiau nusistovėjusios ribos tarp baltų genčių ir negalėjo būti. Tai ryškiai matyti iš kapinyų, kuriuose aptinkama ir kuršiškų, ir žemaitiškų elementų. Bet apie tai bus kalbama vėliau.

Į pietus nuo kuršių, Nemuno žemupyje, randame kitą kultūrinę sritį, pažįstamą iš tokių tirtų kapinyų: Pocių, Mockaičių,

Jurgaičių, Vilkų Kampo, Rubokų, Nikėlių, Paulaičių, visi Silutės raj., Skomantų, Vėžaičių, abu Klaipėdos raj., Linkūnų (jau už Lietuvos TSR ribų, kairiojoje Nemuno pusėje netoli buv. Tilžės) ir kt. Čia mirusiuosius daugiausia laidojo nedegintus galvomis į šiaurę ar šiaurės vakarus. Tačiau VII—VIII a. atsiranda ir degintinių kapų. Neretai drauge su vyru vienoje duobėje užkasdavo žirgą. Išsiskiria Skomantų kapinyne tirtas degintinis kario kapas ir giliau po juo užkastas nedegintas žirgas (58, p. 70). Neretai į vyro kapą dėdavo kalaviją. Tačiau įkapių, palyginti su šiaurine sritimi, gerokai mažiau. Iš moterų kapuose randamų papuošalų galima bent apytiksliai rekonstruoti kai kurias moterų drabužių detales, kiek skirtingas nuo kuršių. Čia randama savitų kepurėlių, puošty įvijomis ir kartais sidabruotais inksto pavidalo kabučiais (pav. 31). Neretai galvos apdangalą susegdavo ilgu žalvariniu smeigtuku paplatinta vidurine dalimi. Viršutinį drabužį dažniausiai susegdavo sege. Vyrų kapuose nėra puošnių diržų, ir apskritai visa šios srities gyventojų apranga buvusi daug kuklesnė negu kuršių. Kultūrinė sritis, užimanti dabartinį Silutės raj. ir pereinanti dar į kairiąją Nemuno žemupio pusę, skirtina sk a l v i a m s. Čia juos mini ir vėlesni rašytiniai šaltiniai (1, p. 51).

Į rytus nuo kuršių ir skalvių, tarp Jūros ir Dubysos, pereinant kiek į kairiąją Dubysos pusę ir išskiriant jos žemupį, išryškėja

31 pav. Skalvės galvos papuošalas (rekonstr. pieš. pagal Jurgaičių kapinyną)

trečioji kultūrinė sritis. Jai priklauso tokie tirti daugiausia Silalės raj. kapinyai: Paežeris, Bikavėnai, Saukotas, Upyna, Žasiņas, Zviliai ir kt. Šią sritį leido apibrėžti paskutiniaisiais metais kasinėti kapinyai, davę labai vertingos medžiagos. Minėtiems kapinyams visų pirma būdingas griautinis laidojimo būdas, o degintiniai kapai sudaro tik nedidelį procentą. Vyrus ir moteris laidota priešinga kryptimi. Įkapsės ne tokios turtingos kaip kuršių, bet turtingesnės už skalvių. Labai skiriasi šios srities moterų ir vyrų drabužiai. Tik čia moterų kapuose pasitaikė tokių puošnių, ištaisai žalvariu dabintų kepuraičių, kurių kaktos vietoje prikabinta klevo sėklos pavidalo kabučiu (pav. 33). Dažnai į kapą dėdavo net 2 puošnių kryžinių smeigtukų kompleksus, kuriuos tyrinėtojai paprastai randa krūtinės srityje. Be antkaklių, moterys

kaklą dar dabindavo apvaromis iš įvijų ir apskritų grandžių pavidalo kabučiu. Skepetų ar sijonų pakraščius puošdavo rombinėmis skardelėmis bei įvijomis. Vyrų kapams būdingos pasaginės segės; jomis susegdavo apsiaustą. Randama antkaklių, apyrankių, kartais kuršių kapams analogiškų puošnių diržų. Tačiau ypač pabrėžtinus Žasine ir Bikavėnuose rastos apavo — pagražintu priekiu aulinių batų — liekanos (pav. 32). Iš ginklų pasitaikė ietigalių,

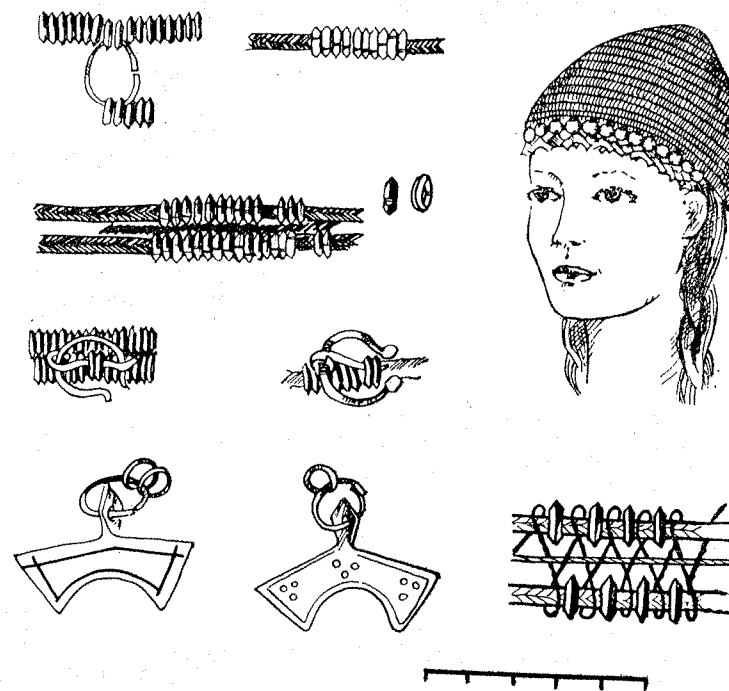
daug rečiau kovos kirvių bei kalavijų. Apskritai vyrų kapai su šiais ginklais būdingesni vakariniams tos srities rajonams, susisiekiantiems su kuršiais. Sakysim, Žasino kapinyne elektta labai daug kuršiškų elementų, patvirtinančių mintį, jog atskiros baltų gentys palaikė labai glaudžius ryšius ir neturėjo griežtų ribų. O kasinėjant Zvilių vietovę su šiais sričiai tipišku vėlyvojo geležies amžiaus kapinyne, 1983 m. buvo atidengta IV a. pabaigos kapų, apdėtų akmenų vainikais ir skiriamų kuršiams. Vadinasi, čia aptinkamas ankstesnis kuršių substratas.

Ištirtos srities kapinynams būdingas dar vienas bruožas — neretai vyrų kapuose kiek aukščiau griaučių, dažniausiai mirusiojo krūtinės srityje aptinkama žirgo gal-

32 pav. Žemaičių karys (rekonstr. pieš. pagal Žasino kapinyną)

va. Vieni tyrinėtojai tai traktuoja kaip simbolinį žirgo kapą (59, p. 9), kiti (60, p. 58, 75) sieja su buvusiomis žirgų aukomis. Antrąją mintį paremia dar ir tas faktas, kad rasta kapų, į kuriuos įdėta ne tik žirgo galva, bet ir galūnės. Vieną ar kitą šio reiškinių traktavimą skiria tik labai menki niuansai, o apskritai čia išryškėja neabejotinai didelis žirgų skiriamas vaidmuo pomirtiniame kario gyvenime. Paskutiniaisiais metais vis daugiau tyrinėtojų šią sritį linkę skirti žemaičiams, kurie greičiausiai susidarė iš buvusių senųjų gyventojų — kuršių — ir ateivių iš centrinės Lietuvos. Tas

procesas vyko, kaip sakyta, per tautų kraustymąsi, arba viduriniame geležies amžiuje (žr. ankstesnį skyrių). Dėl jo IX—XII a. formuojasi savita kultūrinė sritis. Ji turi labai daug bendra su ketvirtąja šiaurės Lietuvoje Lielupės — Mūšos baseine išryškėjusia kultūrine sritimi, kuriai taip pat būdingi plokščiniai kapinynai su griautiniais kapais. Tai sričiai apibūdinti labai vertingos informacijos davė centrinės Lietuvos šiaurėje tirti Papilės, Diržių, Linksmučių, Valdomų kapinynai ir ypač paskutiniaisiais metais kasinėtas Jauneikių kapinynas. Kaip ir žemaičiai, šios srities gyventojai vyrus ir moteris laidojo priešinga kryptimi. Pagal kapuose randamus gausius papuošalus moterų drabužiai skyrėsi nuo žemaičių ir kuršių dėvėtų drabužių. Čia nėra žemaitėms

33 pav. Žemaitės kepurėlė (rekonstr. pieš.) ir jos gamybos būdas

būdingų kepurėlių ar kaklo apvarų. Priešingai, moterų kapuose daug sunkių apgalvių iš kelių eilių įvijų ir skiriamųjų plokštelių. Drabužį susegdavo puošniais kryžiniais smeigtukais; ypač mėgo žiedinius smeigtukus. Rankas puošdavo masyviomis rankogalinėmis apyrankėmis. Vyrų kapuose nemaža ginklų, iš kurių ypač išsiskiria tik šiai sričiai būdingas trumpasis platusis kalavijas. Jų vos vienas kitas žinomas žemaičių srityje. Moterų kapuose iš darbo įrankių ypač dažnai pasitaiko pjautuvėlių tiesia įkote ir žemyn lenkta viršūne. Buvo paminėti tik patys ryškiausi šios srities bruožai. Dar galima būtų pridurti, jog tik čia randama sudėtinių, taip pat pastorintais užkeistais tordiruotais galais antkaklių, kurios visai nebūdingos kitoms Lietuvos sritims. Niekas iš tyrinėtojų neabejoja dėl šios kultūrinės srities etninio priklausomumo. Ją vieningai skiria žiemgaliai, kurių kultūrą labai plačiai yra ištyrę latviai (61). Lietuvoje iš tikrųjų gyveno tik pietų žiemgaliai. Jų, kaip ir kitų baltų genčių, ribos nebuvo griežtos ir nusistovėjusios. Anksčiau jie, matyt, gyveno plačiau, bet per tautų kraustymąsi, kiek persigrupuojant baltų gentims, ir žiemgaliai tikriausiai pasistūmė kiek į šiaurę. Tačiau su kitomis baltų etninėmis grupėmis, ypač kontaktinėje zonoje, jie palaikė labai glaudžius ryšius. Itin ryškus pavyzdys yra Meškių-Jakštaičių kapinynas, Šiaulių raj., kuriame pastebima labai daug tiek žiemgalių, tiek ir žemaičių kultūros bruožų. Beje, čia randame ir centrinei Lietuvai būdingų elementų: kelis degintinius kapus bei kai kurių kitų. Čia buvo aptiktas žirgo kapas, nors apskritai žirgų kapų žiemgalių kultūrinėje srityje nerandama. Žemaičių, kuršių ir žiemgalių kultūros elementų pasitaikė Pavirvytės-Gudų, Akmenės raj., kapinyne (pav. 34).

Rytiniai žiemgalių kaimynai buvo sėliai, kurie archeologiškai beveik neskiriami. Artimiausi jiems tiek materialine, tiek dvasine kultūra yra buvę latgaliai. Labai dažnai šių dviejų genčių junginių kultūra apibūdinama kaip vieno sėlių—latgalių, kuriai IX—XII a. būdingi dideli plokštiniai kapinynai. Kapuose gausu įkapių, ryškiai skiriančių šią sritį iš kitų baltų sričių. Latgaliai savo mirusiųosius laidojo nedegintus, vyrus ir moteris priešinga kryptimi: vyrus paprastai galva į rytus, moteris — į vakarus. Tiek vienuose, tiek kituose kapuose labai nedaug darbo įrankių. Vyrus laidojo su ginklais, iš kurių ypač dažnas pentinis siauraašmenis ir retesnis — plačiašmenis kirvis ilgoku kotu, kartais apvyniotu žalvarinės skardos juosta. Gana dažnai pasitaiko įtveriamųjų ietigalių, plačiųjų trumpųjų kalavijų, geležinių peilių. Ir vyrų, ir moterų kapuose gausu papuošalų. Moterų kapuose labai dažnai būna žalvariu puoštų skepetų liekanų, sunkių žalvarinių apgalvių, prie kurių pakaušyje kabojusi „kasa“ iš žalvarinių įvijų eilių su trapecijos formos skardelėmis. Kaklą latgalės puošė stambiomis vytinėmis antkaklėmis kūginiais galais, antkaklėmis užkeistais plokščiais galais su skardelėmis ir be skardelių, tor-

diruotu lankeliu ir kt., rankas — masyviomis įvijinėmis apyrankėmis bei žiedais; drabužį susegdavo pasaginėmis segėmis. Svarbiausi vyrų papuošalai — masyvios karių apyrankės, pasaginės ir lankinės segės, įvijiniai žiedai. Apskritai išeginiai latgalių drabužiai buvo perkrauti sunkiais žalvariniais papuošalais. Jau vienas tirtas Nukšių kapinynas, Ludzos raj., labai vaizdžiai rodo IX—

34 pav. Žiemgalės (rekonstr. pieš. pagal Pavirvytės-Gudų kapinyną)

XII a. latgalių kultūrą (62). Nieko negalime pasakyti apie sėlių kultūrą, kuri, reikia manyti, buvo labai panaši. Todėl pietiniams sėliams, gyvenusiems dabartinėje Lietuvoje, turėtų būti būdingi plokštiniai griautiniai kapai, kuo jie skirėsi nuo lietuvių, pilkapiuose laidojusį sudegintus savo mirusiųosius. Šiaurės rytų Lietuvoje iš to laikotarpio turime tik Degučių kapinyną, Zarasų raj., todėl skalvių—lietuvių ribai pasekti svarbiausi šaltiniai tegali būti lietuvių pilkapiai. Neabejotinai lietuviams skirtingi šiauriausi IX—XII a. pilkapiai yra žinomi Zarasų (Apkantai, Gailiutiškė, Rūsteikiai, Salakas-Kurgoniai ir kt.) ir Ignalinos raj. (Lapušiš-

kė). Tai daugiausia pilkapiai su degintiniais žmonių ir nedegintiniais žirgų kapais. Pagal juos dabartinis Zarasų raj., išskyrus šiaurės vakarinę jo dalį, neabejotinai buvo gyvenamas lietuvių. Daug tiksliau sėlių gyventą teritoriją, šiuo atveju pietinę jos dalį, gali nusakyti istorijos ir kalbos šaltiniai. Vertos dėmesio paskutiniųjų metų M. Rudzytės pastangos paremti jau anksčiau kalbininkų keltą mintį, jog sėlių gyventa teritorija iš esmės buvusi Dauguvos dešinėje, rytų Vidžemėje (63).

Aptariant plokštinių kapinynų arealo kultūrinę sritį, negalima bent trumpai nepaminėti jotvingių, kurių dalis gyveno dabartinėje Lietuvoje. Apie jotvingius (čia apie juos kalbama plačiau prasme, kaip apie etninį jotvingių, sūduvių, dainavių ir poleksėnų junginį) sukaupta daug istorinės, lingvistinės ir archeologinės literatūros, kurioje plačiai nagrinėjamas šis etnosas (64, p. 90—99): jo gyventos teritorijos ribos, materialinė ir dvasinė kultūra. Daugelio tyrinėtojų nuomone, jotvingių gyventą teritoriją reikėtų nusakyti taip: pietuose jie siekė Narevo ir Bugo upes, rytuose — Drogičino, Bresto, Lydos ir Minsko apylinkes, vakaruose — nadruvių ir galindų, šiaurėje — lietuvių žemes. Jotvingiams paprastai skiriama visa Lietuvos Užnemunė. H. Lovmianskis teigia, jog pietuose nusistovėjusios ribos tarp jotvingių ir slavų nebuvo ir kad juos skyrusi riba ilgainiui kito (65). Suprantama, tai buvo slavų infiltracijos į baltų genčių žemes išdava. IX—XII a. didžiulę teritoriją pietuose užėmė mišrūs gyventojai (žr. pav. 28). Neabejotinai tai veikė ir šiaurines jotvingių ribas, o ten jie buvo lietuvių kaimynai. Turbūt labiausiai ginčijamasi dėl šiaurinės mus tiesiogiai dominančios ribos. Plačią diskusiją LTSR MA darbų puslapiuose sukėlė V. Sedovo straipsnis apie jotvingių pilkapius (66). Autorius priėjo išvadą, kad jotvingiai gyveno ne tik visoje Užnemunėje, bet ir pietryčių Lietuvoje tarp Nemuno vidurupio ir Neries šiaurėje. Prieš šį teiginį pasisakė A. Tautavičius, kurio nuomone, šiaurinė jotvingių ribaėjusi piečiau Višinto—Žuvinto—Alytaus linijos (67). Tyrinėtojai rėmėsi ne tik archeologijos, bet ir kalbos duomenimis. Diskusija tęsėsi, autoriai laikėsi savo nuomonės, ją tarsi užbaigė kalbininkas A. Vanagas, nurodęs abiejų silpnąsias kalbinių argumentų puses (68). Tokia prieštaringa nuomonė galėjo susidaryti dar ir dėl to, kad tyrinėtojai rėmėsi tik laidojimo paminklų medžiaga ir iš akiračio išleido piliakalnius, kurių Užnemunėje priskaičiuojama apie 150, o laidojimo paminklų tėra vienetai. Kai tokia situacija, labai svarbus kiekvienas šaltinis.

Norint nustatyti šiaurinę jotvingių ribą, kuri nagrinėjamoju laikotarpiu turėjo pasistumti į šiaurę, gana patikimas būdas yra mėginti pasekti lietuviams priklausančių pilkapių ir plokštinių kapinynų pietvakarių ribą, turinčią žymėti šių dviejų didelių etninių junginių kontaktinę zoną. Iš lietuvių pilkapių paplitimo matyti, kad Nemunas niekada neskyrė lietuvių ir jotvingių nei šiau-

rėje, nei rytuose. Pietvakarinė lietuvių ribaėjo nuo Varėnos Alytaus kryptimi. Palei Nemuno kilpą ji perėjo į kairįjį Nemuno krantą ir nuo čia suko į šiaurę iki Jiesios žiočių. Sprendžiant iš kairiojoje Nemuno pusėje Kauno raj. tirtų piliakalnių (Guogai-Piliuona, Ziegdriai), taip pat kai kurių Šakių raj. laidojimo paminklų (Mikytai, Pakalniškiai), matyti, kad greičiausiai kairiajame Nemuno krante, išskyrus žemupį, gyveno lietuviai. Kontaktinė lietuvių ir jotvingių zonaėjo maždaug į šiaurę nuo Šešupės, ką patvirtina tirti Užnemunės piliakalniai. Apskritai lietuviai labai veikė jotvingius. Tikriausiai dėl lietuvių įtakos Užnemunėje paplito degintiniai kapai, taip pat kapai su žirgais (Nendriniai, Kapsuko raj.). Tą įtaką atspindi ir materialinė kultūra. Tirti rytų Užnemunės (Obelytės, Kaukų, abu Alytaus raj., ir Norkūnų, Prienų raj.) ir rytų Lietuvos piliakalniai panašūs, analogiški jų radiniai. Savime plaukia išvada, kad, formuojantis lietuvių tautybei, dalis jotvingių, ypač šiaurės rytinė jų dalis, buvo sulietuvinata. Apskritai IX—XII a. lietuvių gentys labai stipriai plečia savo įtaką vakarų kryptimi, įjungia kitas kaimynines baltų gentis. Bene ryškiausiai tai rodo paskutinė plokštinių kapinynų kultūrinė sritis centrinėje Lietuvoje.

Plokštinių kapinynų teritorijoje, be aptartų gana ryškių kultūrinių sričių, lieka centrinės Lietuvos sritis, buvusi tarp Šventosios ir Dubysos ir ryškiausia Nevėžio baseine. Iš dalies ji apima dar ir kairįjį Nemuno krantą. Centrinei Lietuvai priklauso tokie tirti plačiai žinomi kapinynai, kaip Veršvai, Sargėnai, Kauno m., Grauziai ir Ruseiniai, Kėdainių raj., Rimaisai, Burveliai, Venslaviškiai, Panevėžio raj., Mikytai ir Pakalniškiai, Šakių raj., ir kt. Svarbiausi jos skiriamieji požymiai yra šie: čia vyrauja degintiniai kapai, gyvuoja paprotys drauge su vyru laidoti ir jo kovos žirgą. Žinoma atveju, kai drauge su mirusiuoju palaidoti 2,3, o kartais net 8 žirgai. Kaip tik čia atidengta šimtai vadinamųjų nedegintinių žirgų kapų, kuriuose aptikta labai turtinga, įvairi, kartais prabanga stebinanti žirgo apranga (59). Dėl mirusiųjų deginimo labai mažai išlieka materialinės kultūros pavyzdžių, todėl sunku ką nors tiksliau pasakyti apie šios srities gyventojų nešioseną. Įdomus reiškinys, kad centrinės Lietuvos degintiniuose kapuose beveik nerandama ginklų.

Vyraujanti kremacija, žirgų kapai šią sritį sieja su rytų Lietuvos pilkapių sritimi. Išorinės laidojimo paminklų žymės, kaip jau matėme, nėra vienintelis ir svarbiausias požymis kultūrinėms sritims skirti. Nors plokštinių kapinynų teritorijoje iš išorės laidojimo paminklai vienodi, gana ryškios kelios kultūrinės sritys, pilkapių srityje, ypač ankstyvesniu laikotarpiu, taip pat galima kalbėti apie šiaurinę ir pietinę dalį. Tad kultūrinėms sritims skirti, matyt, svarbūs yra dar ir kiti veiksniai: materialinės kultūros reiškiniai, pasaulėžiūros bendrumas, tradicijos.

Pirmiausia į akis krinta įsigalintis mirusiųjų deginimo paprotys. Jau buvo kalbėta (p. 155) apie kremacijos atsiradimą rytų Lietuvos pilkapių srityje ir šio reiškinio plitimą į centrinę Lietuvą, į plokštinių kapinynų sritį, kur degintinių kapų atsiranda apie VI amžių. IX—XII a. tiek pilkapių srities, tiek centrinės Lietuvos gyventojai savo mirusiuosius tik degino. Degintinius kapus ir vienur, ir kitur įrengdavo tiesiog duobutėse. Kitas būdingas reiškinys — kapai su žirgais. Daugiausia tokių kapų yra centrinės Lietuvos plokštiniuose kapinynuose ir rytų Lietuvos tirtuose pilkapiuose. Tiesa, rytų Lietuvos pilkapių srityje, kaip matėme, žirgą kartais degindavo, o kartais užkasdavo nedegintą. Tačiau labai dažnai jam skirdavo pilkapį ar net pilkapyno dalį (Kapitoniškės, Kaišiadorių raj., Čiobiškio ir Rusų Rago pilkapiai Širvintų raj. ir kt.). Centrinės Lietuvos plokštiniuose kapuose žirgus laidodavo tik nedegintus, bet ir čia dažnai jiems skirdavo kapinyno dalį (Veršvai, Pākapiai, Rimaisai ir kt.). Matyt, drauge su kremacija, kurią atnešė pilkapių srities gyventojai, atėjo ir paprotys laidoti su kariu jo kovos žirgą. Įdomus reiškinys, kad, sekant kremacijos plitimą (žr. pav. 27) į vakarus, Lietuvos pajūryje anksčiausiai pavienių degintinių kapų pasirodė pietinėje dalyje — skalvių gyventojų teritorijoje, kur jų užfiksuota VII—VIII amžiuje. Kaip tik čia aptinkame drauge su mirusiuoju palaidotą ir jo kovos žirgą, o pajūrio šiaurinėje dalyje bei žemaičių srityje turime tik simbolinių žirgų kapų; griautinių pasitaiko etninių grupių kontaktinėse zonose. Antai Bikavėnuose, Šilutės raj., randame vyrų kapų, į kuriuos įdėta tik žirgo galva (žemaičių kultūrinei sričiai būdingas reiškinys), bet dviejuose kapuose užkastas visas žirgas. Taip pat žirgo kapas aptiktas minėtame Meškių-Jakštaičių kapinyne su žemaičių kultūros elementais. Žirgo kapas rodo ir centrinės Lietuvos srities gyventojų įtaką.

Taigi IX—XII a. lietuviams priklauso ne tik rytų Lietuvos pilkapių sritis, bet ir centrinės Lietuvos teritorija iki Dubysos vakaruose. Jų įtaką jaučia skalvių, žemaičių ir kuršių kultūra. Tai akivaizdžiai rodo laipsniškas mirusiųjų deginimo papročio plitimas I tūkstantmečio pabaigoje ir jo galutinis įsigalėjimas XI—XII a. šiaurinėje pajūrio dalyje — kuršiams skiriamose kultūrinėje srityje. Norisi manyti, kad šio papročio paplitimas II tūkstantmečio pradžioje atspindi labai sudėtingą etninį procesą — lietuvių tautybės formavimąsi, pagrįstą atskirų genčių konsolidacija (69, p. 5—21; 70), kurią atspindi ne tik kremacijos plitimas, ne tik masišku tapęs reiškinys su mirusiuoju laidoti ir jo kovos žirgą, bet ir kai kurie materialinės kultūros reiškiniai. Atsiranda bendrų papuošalų formų, būdingų tik rytų ir centrinei Lietuvai (tai vytinės antkaklės kūginiais galais) arba net ir visai Lietuvai (įvairios pasaginės segės, apyrankės pastorintais galais, puoštos siauromis ir ilgomis bangelėmis, ir kt.). Tautybė čia suprantama kaip ne visai susiformavusi tauta, esanti tam tikrame raidos eta-

pe (71). Genčių sąjungos praktiškai jau sudaro tautybes. Sakykim, K. Būga kuršius, žiemgalius, sėlius, lietuvius vadina tautomis; tai dabar vartojamo tautybės termino sinonimas. Suprantama, būta ilgo ir sudėtingo proceso, kurio pradžią reikia sieti su I tūkstantmečio antrąja puse, kai ėmė formotis teritorinė bendruomenė. Jau tada pradėdama jausti lietuvių genčių įtaka kaimyninėms baltų gentims. II tūkstantmečio pačioje pradžioje šis procesas tampa spartesnis.

Taigi rytų Lietuvos pilkapių ir centrinės Lietuvos kultūrinės sritys sudarė lietuvių tautybės branduolį. Drauge formavosi ir politinė organizacija. XI—XII a. lietuviai — stipri genčių sąjunga, įjungusi ir kai kurias kitas baltų gentis, davusi pavadinimą ne tik nedidelei teritorijai, bet ir visai feodalinei Lietuvos valstybei. Galutinai lietuvių tautybė susikristalizavo, aišku, jau susikūrus valstybei. Atsidūrusios Lietuvos valstybėje kitos baltų gentys įsiliejo į vieną lietuvių tautybę. Iš jos, laikui bėgant, susiformavo lietuvių tauta, kurią dabar sudaro dvi didelės tarmių grupės: aukštaičiai ir žemaičiai (apie jų susidarymą žr. kitame skyriuje).

4. Antropologijos duomenys

Šio laikotarpio kranilogijos medžiagos sukaupta, deja, tik iš šiaurės Lietuvos, t. y. iš tų sričių, kurių dar nepasiekė mirusiųjų deginimo paprotys (pav. 22).

Iš Žemaitijos turime dvi kaukolių serijas: VIII—IX a. iš Maudžiorų, Telšių raj., ir VIII—XI a. iš Jakštaičių-Meškių, Šiaulių raj. Žiemgalių ir sėlių teritorijai priklauso VIII—XI a. rinktinė Jauneikių, Jonišio raj., Žeimelio, Pakruojo raj., Valdomų, Šiaulių raj., ir Astravo, Biržų raj., o žiemgalių, kuršių ir žemaičių paribiui — X—XI a. Pavirvytės-Gudų, Akmenės raj., serija.

Palyginamosios šio laikotarpio baltų medžiagos yra tik iš Latvijos. Tai R. Denisovos (72, p. 162) aprašyti XI—XII a. sėliai iš Lejasduopelės, Jekabpilio raj., ir X—XII a. rinktinė serija iš Latgalos. Dar vieną IX—XI a. kaukolių seriją iš Uodukalnio, Ludzos raj., yra paskelbęs V. Aleksejevas (73, p. 218).

Tačiau ir ši kukli medžiaga leidžia bendrais bruožais pasėkti anksčiau užfiksuotų svarbiausių Lietuvos teritorijos antropologinių tipų likimą I tūkstantmečio pabaigoje. Jau turime tik du tipus (pav. 23). Apie masyvaus dolichokraniško plačiaveidžio tipo likimą rytuose nieko negalime pasakyti dėl to, kad ten mirusiuosius degindavo, tačiau arealo vakaruose matome jį išsiplėtusį į šiaurės vakarus iki Ventos (VIII—XI a. žiemgalių ir sėlių rinktinė bei X—XI a. kuršių, žiemgalių ir žemaičių paribio serijos). Antrasis, masyvus dolichokraniškas siauraveidis, tipas tebevyrauja žemaičiuose (Maudžiorai, Jakštaičiai-Meškiai); jis, matyt, jau

baigė asimiliuoti Baltijos pajūrio gracilų tipą, kurio pėdsakai išnykę, bet jo tikimybė prūsųose visai reali.

Analogiškai Latvijoje plačiaveidis tipas toliau tebevyrauja Latgaloje (72, p. 162), jos šiaurėje vis dar išlaikydamas finoidinės priemašos žymių — polinkį į mezokraniją, suplokštėjusį veidą. Apie to paties laikotarpio kuršių ir žiemgalių antropologinį tipą nėra žinių: galima manyti, kad ten, palyginti su I tūkstantmečio viduriu, neįvyko esminių poslinkių.

Taigi I tūkstantmečio pabaigoje galima konstatuoti tam tikrą antropologinės konsolidacijos procesą. Odontologiškai tai reiškia Vidurio Europos odontologinio tipo „grynumą“, kurio nesudrumščia vieno ar kito požymio (bet ne jų komplekso) nukrypimai. Tik Lietuvos šiaurėje per visą antrąją tūkstantmečio pusę jaučiama gracilaus šiaurinio (suomių) odontologinio tipo įtaka, atėjusi į Lietuvos žiemgalių ir sėlių teritoriją iš Latvijos (74). Vis dėlto fizinės konsolidacijos procesai nepajėgė ištrinti svarbiausių skirtumų, liko du, tiesa, labai artimi, bet kitokios kilmės, tipai, kuriuos drąsiai galima vadinti žemaitišku ir aukštaitišku.

Literatūra

1. *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1861. Bd. 1.
2. *Pomniki dziejowe Polski*. W-wa, 1960. T. 1.
3. *Leben und Wandel Karls des Grossen beschrieben von Einhard*. Hamburg; Gotha, 1839. Bd. 1.
4. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. М.; Л., 1938.
5. *Senās Latvijas vēstures avoti*. Rīgā, 1937. Sēj. 1.
6. *Łowmiański H. Początki Polski*. W-wa, 1973. T. 5.
7. *Monumenta Germaniae historica*. Hannovera, 1846. Leipzig, 1925. *Scriptorium* tomus 7.
8. Полное собрание русских летописей. Спб., 1846. Т. 1.
9. *Bieniak J. Państwo Mieclawa*. W-wa, 1963.
10. *Būga K. Rinkiniai raštai*. V., 1961. T. 3.
11. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. М., 1977.
12. *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Reval, 1853. Bd. 1.
13. *Zajczkowski S. Jotvingių problema istoriografijoje* // Lietuvos praeitis. 1941. T. 1, šas. 1. P. 387—468.
14. Krüger B. Dzieje i kultura plemion germańskich w Europie Srodkowej. Problemy i zadania badawcze // *Kwartalnik historyczny*. 1981. N 1. S. 7—19.
15. Lietuvos materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. V., 1978. T. 1.
16. *Łowmiański H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. Wilno, 1932. T. 2.
17. *Gudavičius E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko* // *Istorija*. 1984. T. 24. P. 12—28.
18. Полное собрание русских летописей. Спб., 1908. Т. 2.
19. *Livländische Reimchronik*. Paderborn, 1876.
20. *Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuviai IX—XII amžiais*. V., 1970.
21. Полное собрание русских летописей. Спб., 1915. Т. 4, ч. 1, вып. 1.
22. Полное собрание русских летописей. Спб., 1856. Т. 7.
23. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959.
24. Полное собрание русских летописей. Спб., 1844. Т. 3.
25. Охманский Е. Иноземные поселения в Литве XIII—XIV вв. в свете этнонимических местных названий // *Балто-славянские исследования*. 1980. М., 1981. С. 112—131.
26. *Zinkevičius Z. Žemaičių tarmės klausimu* // *Iš lietuvių etnogenezės*. V., 1981. P. 12—18.
27. Зинкявичюс З. П. К вопросу о генезисе современных литовских диалектов // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. Тезисы докладов. Март, 1981. Вильнюс, 1981. С. 93—95.
28. *Salys A. Die žemaitischen Mundarten*. T. 1. *Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets* // *Tauta ir žodis*. K., 1930. Kn. 6. P. 173—314.
29. *Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija*. V., 1966.
30. *Tautavičius A. Žemaičių etnogenėzė (archeologijos duomenimis)* // *Iš lietuvių etnogenezės*. P. 27—35.
31. *Tautavičius A. Pratarmė* // *Lietuvos archeologija*. V., 1984. T. 3. P. 3—5.
32. *Kulikauskienė R. Lietuvių kilmės problemos* // *Mokslas ir gyvenimas*. 1981. Nr. 11. P. 6—7.
33. *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*. V., 1977. T. 3.
34. *Cesnys G. III—XI a. žemaičiai kranijologijos aspektu* // *Lietuvos archeologija*. T. 3. P. 141—151.
35. *Tautavičius A. Požerės plokštinis kapinynas* // *Lietuvos archeologija*. T. 3. P. 93—118.
36. Мажюлис В. П. О связях литовско-латышского с другими древне-балтийскими диалектами // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. С. 102—103.
37. *Гудавичюс Э. С. Литва Миндовга* // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. С. 131—132.
38. *Bieniak J. Wyprawa misyjna Brunona z Kwerfurtu a problem Selencji* // *Acta Baltico-Slavica*. 1969. Vol. 6. P. 181—195.
39. *Gudavičius E. „Lietuvius“ vardas XI—XII a. I pusės šaltiniuose* // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*. A serija. 1984. T. 3/84. P. 79—88.
40. *Zinkevičius Z. Smulkmenos*. VI // *Baltistica*. 1974. T. 10, šas. 2. P. 148.
41. Волкайте-Куликаускаене Р. К. К вопросу о локализации аукштайтов в центральной части Литвы // *Проблемы этногенеза и этнической истории балтов*. С. 10—11.
42. *J(onynas) L. Butigeidas* // *Lietuviškoji enciklopedija*. K., 1936. T. 4. P. 1204—1206.
43. *Lites ac res gestae inter polonos ordinemque cruciferorum*. Posnania, 1982. T. 2.
44. *Kučinskas A. Kęstutis lietuvių tautos gynėjas*. Marijampolė, 1938.
45. *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig, 1863. Bd. 2.
46. *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376—1430*. Cracovia, 1882.
47. *Tautavičius A. Lietuvių tautos protėviai* // *Mokslas ir gyvenimas*. 1968. Nr. 8. P. 12—17.
48. *Preussisches Urkundenbuch*. Königsberg, 1882. Bd. 2, H. 1.
49. *Kuzavinis K. Lietuvos vardo kilmė* // *Kalbotyra*. 1964. T. 10. P. 5—18.
50. *Kuzavinis K. Lietuvių उपेवार्डžiai lie-(lei-)* // *Kalbotyra*. 1967. T. 17. P. 135—137.
51. *Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės susidarymo išvakarėse* // *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*. V., 1978. T. 1. P. 4—13.
52. *Podwińska Z. Wiesz srodkowoeuropejska w srodoniowieczu* // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. W-wa. Rok XXIV, Nr. 3. S. 373—394.
53. *Volkaitė-Kulikauskienė R. Žemdirbystė, gyvulininkystė ir medžioklė* // *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*. T. 1. P. 48—72.
54. *Duksa Z. Pinigai ir jų apyvarta* // *Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje*. V., 1981. T. 2. P. 83—129.
55. *Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян*. М., 1979.

56. **Łowmiański H.** Początki Polski. W-wa, 1967. T. 3.
57. **Гуревич Ф. Д.** Древности Белорусского Понеманья. М.; Л., 1962.
58. **Nagevičius V.** Kiti mano prieškariniai tyrinėjimai žemaičiuose // *Se-povė. K.*, 1935. Nr. 1. P. 61—74.
59. **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Lietuvis kario žirgas. V., 1971.
60. **Vaitkunskienė L.** Žirgų aukos Lietuvoje // *Lietuvos archeologija. V.*, 1981. T. 2. P. 58—77.
61. **Атгазис М. К.** Вопросы этнической истории земгалов // *Из древней-шей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии)*. Рига, 1980. С. 89—101.
62. **Нукшинский могильник: материалы и исследования по археологии Латвийской ССР.** Рига, 1957. Т. 1.
63. **Рудзите М. К.** К вопросу о селах на правом берегу Даугавы // *Этно-графические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов*. Рига, 1980. С. 159—163.
64. **Kulikauskas P.** Užnemunės piliakalniai I—XIII amžiuje. V., 1982.
65. **Łowmiański H.** Pogranicze słowiańsko-jaćwieskie // *Acta Baltico-Slavi-ca*. 1966. Vol. 3. P. 89—98.
66. **Седов В. В.** Курганы ятвягов // *Советская археология*. 1964. № 4.
67. **Tautavičius A.** Lietuvių ir jotvingių genčių gyventų plotų ribų klausimu // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*. 1966. T. 2/21. P. 161—180.
68. **Ванагас А. К.** вопросу о диалектной дифференциации балтов, обитающих на территории Литвы // *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija*. 1968. T. 1/26. P. 143—155.
69. **Volkaitė-Kulikauskienė R.** Lietuvių tautybės susidarymas (archeologi-jos duomenimis) // *Lietuvos istorijos metraštis*. 1977 metai. V., 1978. P. 5—22.
70. **Волкайте-Куликаускаене Р. К.** Образование литовской народности (по данным археологии) // *Советская этнография*. 1979. № 3. С. 31—43.
71. **Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V.**, 1972.
72. **Денисова Р.** Антропология древних балтов. Рига, 1975.
73. **Алексеев В. П.** Происхождение народов Восточной Европы (кранио-логические исследования). М., 1969.
74. **Paprečienė I., Cesnys G.** The Teeth of the 1st Millennium A. D. Po-pulation in Lithuania. Part. 1. Ethnic Odontology and Odontoglyphics // *Anthropologie*. Brno, 1983. Vol. 21, N 3. P. 243—250.

Turinys

Pratarmė	3
I. Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų apžvalga	6
1. Istorikai apie lietuvių kilmę	6
2. Kalbininkų darbai	17
3. Archeologų tyrimai	24
4. Antropologų darbai	28
Literatūra	32
II. Baltų susidarymas	40
A. Indoeuropiečių problema	40
1. Indoeuropiečių protėvynės klausimas	40
2. Archeologijos duomenys	41
3. Indoeuropiečiai antropologijos požiūriu	44
B. Prabaltai ir baltai	47
1. Baltų arealas toponimijos duomenimis	47
2. Archeologinės kultūros	52
3. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu	69
Literatūra	75
III. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai	82
1. Baltų prokalbės irimas	82
2. Archeologinės kultūros	86
a. Vakarų baltų pilkapių kultūra	86
b. Brūkšniuotosios keramikos kultūra	88
c. Dnepro baltų kultūros	93
3. II—I tūkstantmečio pr. m. e. baltai antropologijos duomenimis	96
Literatūra	98
IV. Baltų gentys I—IV amžiuje	101
1. Rašytiniai šaltiniai	102
2. Archeologijos duomenys	104
a. Kultūrinės sritys pagal laidojimo paminklus	104
b. Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra	110
c. Djakovo kultūra	112
d. Zarubincų kultūra	113
3. Antropologinės II—V a. baltų ypatybės	114
Literatūra	120
V. Baltų gentys V—VIII amžiuje	124
A. Baltų gentys ir jų arealai	124
1. Rašytiniai šaltiniai apie to meto baltus	124
2. Visuomeniniai santykiai	127

3. Archeologinės kultūrinės sritys	129
B. Dnepro baltų genčių likimas	143
1. Archeologijos duomenys	143
2. Kalbos duomenys	146
C. Lietuvių tautybės ištakos	150
1. Archeologijos duomenys	150
2. Centrinio baltų arealo skilimas ir lietuvių kalbos ištakos	156
3. Lietuvių ir finougrų ryšiai	160
4. V—VIII a. Lietuvos gyventojai antropologijos duomenimis	163
Literatūra	167
VI. Lietuviai IX—XII amžiuje	172
1. Rašytiniai šaltiniai	172
2. Lietuvos vardo kilmė	180
3. Lietuvių tautybės susidarymas	183
4. Antropologijos duomenys	199
Literatūra	200
VII. Lietuviai XIII—XIV amžiuje	203
1. Lietuvos valstybės susidarymas	203
2. Feodalinės lietuvių tautybės susidarymo pabaiga	206
a. Rašytiniai šaltiniai	206
b. Archeologijos duomenys	209
3. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi	212
4. Lietuvių antropologiniai ypatumai	232
Literatūra	235
Резюме	237
Asmenvardžių rodyklė	249

Li-192 **Lietuvių etnogenezė / R. Volkaitė-Kulikauskienė, J. Jurginis, A. Vanagas ir kt.; Redkol.: R. Volkaitė-Kulikauskienė (ats. red.) ir kt. LTSR MA Istorijos inst.— V.: Mokslas, 1987.— 254, [1] p.: iliustr.**

Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje.— Santr. rus.— Bibliogr. skyrių gale.— Asmenvardžių r-klė: p. 249—253.

Knygoje, remiantis naujausiais duomenimis, nušviečiami mažiausiai tirti įvairūs lietuvių etnogenezės aspektai, lietuvių etninės istorijos klausimai. Aptariamos etnogenezės chronologijos problemos, nurodomi svarbiausi etnogenezės etapai. Skiriama archeologams, etnografams, istorikams, antropologams, kabininkams bei humanitarinio profilio studentams.

L 050500000—074
M 854(08)—87 31—87

BBK 63.5(2L)
902.7

Институт истории АН Литовской ССР
Коллектив авторов
ЭТНОГЕНЕЗ ЛИТОВЦЕВ
Монография
Редакол.: Р. Волкайте-Куликаускаене (отв. редактор) и др.
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1987

LIETUVIŲ ETNOGENEZE
Monografija

Redaktorės: D. Leščinskienė ir J. Lychvar
Viršelio dailininkas E. Karpavičius
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninės redaktorės: I. Savickienė ir I. Anaitienė. Korektorė O. Dimienė

ИБ № 2669

Duota rinkti 1986.11.18. Pasirašyta spausdinti 1987.04.24. LV 12061. Formatas 60×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktu. Iškilioji spauda. 16 sąl. sp. 1. 16,5 sąl. spal. atsp. 19,06 apsk. leid. 1. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 7669. Kaina 3,30 rb. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.